

+

वाचस्पति तृतीयाध्याय प्रथमवादा रंभः

Vachaspati tritiya Adhyay Prathama Vada rambaha

+

व. प्रि १

१

ॐ नमः ॥ तदंतरप्रतिपत्तौ रहंति संपरिषुक्ताः प्रमृतिरूपणभ्यां ॥ द्वितीयतृतीयाध्याय
योर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं संबन्धं दर्शयन्सुखावबोधार्थमर्थसंदेपमाह द्वितीय
ध्याय इति ॥ स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि अनध्यायवसायलक्षणमप्रामा
ण्यं परिहृतं ॥ तथा च प्रामाण्ये निश्चलीकृते तार्त्ततीयो विचारो भवत्यन्यथा नु नि
वीजतया न सिध्येदिति ॥ अत्रोक्तं संगतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तमिति
तत्त्वानि जीवोपकरणानि चेत्पुनः ॥ अध्यायार्थसंदेपमुक्त्वा पादार्थसंदेपमा
ह तत्र प्रथमे तावत्पाद इति ॥ तस्य प्रयोजनमाह वेदो गृयेति ॥ पूर्वपरपरिशो
धनाय भूमिका मारचयति जीवो मुख्यप्राणसचिव इति ॥ करणे पादानव
त्सम्यक्ता पादानस्याश्रुतत्वादिति ॥ अत्र च करणे पादानश्रुत्येव भोति कृत्वा क
रणं नाश्रुतोपादानसिद्धिरिति पादानातिरिक्तमतिविवक्षितं ॥ य
दि भूतान्युपादानागमिष्यन्तदपि करणे पादानवदेवाश्रयतनवश्रयते तस्मा

नभतपरिषुक्तो रहत्यपितुकरणमात्रपरिषुक्तः॥ नद्यागमेकगम्येयं तदभावः प्रमेयाभा
वंनपरिषुक्तमर्हति॥ नचदेहांतरारंभान्यथानुपपत्त्याभातपरिषुक्तस्वरंह एककृत्यने
तियुक्तमित्याहसलभाश्च सर्वत्रभत्रमात्रादिति॥ **धुप**र्जन्येति॥ इहाहिकापारंभणम
ग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं अक्षादित्वेनपंचधाप्रविभज्यपंचसुधुप्रभृतिषुअग्नि
पुहोतव्यत्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिमाधनं विवक्षेत्प्राह अतिः असौवावलोक्य
जौतमाग्निरित्यादिः॥ **अत्र**सायंप्रातरग्निहोत्राहुतीहुतेपयआदिसाधनेअक्षापूर्वं
आहवनीयाग्निसमिद्धमाग्निंरंगारविष्णुलिंगभावितेकत्रुदिकारकभावितेवातरिक्त
कमेणेकमुधुलोकं प्रविशेत्तौ सद्धमभते इव इव्यपयः प्रभृत्यप्रसंबंधादशदवाच्य
अक्षाहेतुकत्वाच्च अक्षाशदवाच्येत्येताहुत्योराधिकरणमग्निरन्येचसमिद्धमाग्निंरंग
रविष्णुलिंगाकरकत्वेननिर्दिश्यते। **असौ**वावधुलोकौ जौतमाग्निः॥ यथाग्निहोत्रा
धिकरणमाहवनीयएवं अक्षाशदवाच्यग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सद्धमा

को. ३३९
२

याज्ञापः अर्धाभाविताः॥ तदधि करणं धुलोकः अस्मादित्येव समित्तेन हीक्षे सौ धुलोक
हीष्यते अतः समिधनात् समित् तस्मादित्येव सूर्यमयो धमा इधनादित्यात् रश्मानो
समुत्पन्ना इह रश्मिः प्रकाशसामान्यात्॥ अदित्य कार्यत्वाच्च॥ चंद्रमा अंगारा अर्चिषः
प्रशमेऽभिव्यक्तेः॥ नक्षत्राण्येव विष्णुलिंगाः चंद्रमसौ गारस्यावयवा इव विप्रकीर्णता
सामान्याद्विष्णुलिंगास्तदेतस्मिन्मैत्रेदेवाय जमाना एतान् अस्मादिरूपा अर्धदेवं
अर्धं जुहति अर्धं चोक्ता॥ पर्जन्ये वावगोतमाग्निः ~~समिधनात् तस्मादित्येव सूर्यमयो धमा इधनादित्यात् रश्मानो~~
पर्जन्यो नाम वृष्यपकरणं भिमानि देवता विशेषः तस्य वायुरेव समित् वायुना हि प
र्जन्योऽग्निः समिधयते पुरो वातादि प्रावत्येव हि दर्शनात्॥ अर्धं धमः धम कार्यत्वात्
धमसादृशश्च॥ विपुर्दक्षिः प्रकाशसामान्यात्॥ अशनिरेगाराः काठिन्याद्विपुलं व
धाच्च॥ गर्जितं मेघानां विष्णुलिंगाः विप्रकीर्णता सामान्यात् तस्मिन्नेवाय जमाना एतान्
अर्धरूपाः सोमं राजानं जुहति तस्यः सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति॥ एतदुक्तं भवति॥ अर्धा

रप्या आपो धुलो कमाहुतित्वेन प्रविश चंद्राकारेण परिणतः सत्यः द्वितीये पर्यये प्रज्ञेन ज्ञे
हेतावदित्वेन परिणत इति ॥ एषिवी वावगौ तमाग्निः तस्य एषिव्याख्यस्याग्नेः सर्वेत्सर
एव समित्संबत्सरेण कालेन हि समिद्धा भूमिर्ब्रीह्यादिनिष्पत्तये कल्पते आकाशो धूमः
एषिव्यग्ने रक्षित इवाकाशो दृश्यते रात्रिरर्चिः एषिव्याः श्वासाया अनुरूपा श्वासा मतया रात्रिरग्ने
रिवानुरूपमर्चिर्दिशो गाराः प्रगे रात्रिरूपा र्चिः शमने उपशान्तानां प्रसन्नानां दिशो दर्शना
त् ॥ अवांतरदिशो विस्फुल्लिङ्गाः दौ इत्यसाम्प्राप्तस्मिन्नग्नौ अक्षसोम परिणामक्रमेण गता
आपो रक्षिरूचेण परिणता देवानुहति ॥ तस्या आहुते रन्त ब्रीहियवादि भवति ॥ पुरुषो वावगौ
तमाग्निः तस्य वागेव समित्वाचारवत्त्वयं तात्त्रा घृष्टस्यानस्थितया वर्णं पद्वाक्प्राप्तिव्यक्तिक्रमे
ण धीजातं प्रकाशयन्स्मिधयते ॥ प्राणो धूमः धूमवत्सुरवान्निर्गमाज्जिह्वार्चिर्लोहितवसाम्प्रा
त् च ह्यरंगाराः प्रभा अयत्वा त आत्रं विस्फुल्लिङ्गाः विप्रकीर्णत्वात् ॥ ता एवापः अक्षदि परिणामक्रमे
ण गताः ब्रीह्यादिरूप परिणताः सत्यः पुरुषे ज्ञे हुतास्मासां परिणामो देतः संभवति ॥ योषावाव

वा. वि. १

३

गौतमाग्निः तस्या उपस्थ एव समितः॥ तेन हि सा पुत्रा पुत्र्या रथेनाय समिधते यदुपमंत्रय
ते स धर्मः स्त्री संभवादुपमंत्रणस्य लोमानि वा धर्मः ततः समुत्पाना तयो निरर्चिर्लोहि
तत्वात् यदंतः करोति मैषु न तं गाराः अभि नंदं सखलवा विस्फुल्लिंगः सुदृत्वा तस्मिन्ने
तस्मिन्ने नो देवा देतो जुहुति तस्या आहुतेर्गमः संभवति॥ एवं अद्वा सोमवर्षा न्नरे तो हव
न क्रमेण योषाग्निं प्राप्ता यो गम रथा भवंति॥ तत्रा समवायि त्वा रापः पुरुषवच सोम
वति पंचम्या माहुता विति यतः पंचम्या माहुता वापः पुरुषवच सोम भवंति तस्मादग्निः परिवेष्टि
तो जीवो रं हती ति गम्यते॥ एतदुक्तं भवति॥ अद्वा शब्दवाच्या आप इत्यग्रे वक्ष्यते॥ ता सं त्रिष्ट
तु ततया ते जो न्ना विना भावेनाग्रहणे न ते जो न्न यो र पि संग्रह इत्येतदपि वक्ष्यते॥ यद्यप्ये
ता वता पि भ्रत वेष्टितस्य जीवस्य रं हणं नावगम्यते ते जो वन्तानां पंचम्या माहुतौ पुरुषवच
स्त्वमात्र अवराणत॥ तथा पीष्ठादि कारिणां धर्मादिना पितृयारेण यथा चेदुल्लोक प्राप्ति कपन
परया आकाशा चंद्रमस मे ष सोमो राजेति कृत्वा सह अद्वा जुहुति तस्या आहुतेः सोमो राजा सं

भवतीत्यस्याः श्रुतेः समाजत्वादेव गम्यते भूतपरिषु क्लेशं हतीति ॥ तथा हि या एवापो हुताद्वितीयस्या माहु
ते सोमभावं गताः ताभिरेष परिषु क्लेशं हतीति ॥ ननु स्व
तंत्रा आपः श्रुतिरुक्ते सोमभावमाप्नुवतु ताभिरेष परिषु क्लेशं हतीति ॥ ननु स्व
सभावमनुभवतु को दोषः ॥ अथ दोषः यतः श्रुति सामान्यातिशयमस्तीति एवं हि श्रुति सामान्यं कल्पे
त परिषु क्लेशं हतीति ॥ ननु च क्रमेण यो सोमभावो भवेत्तत्र जीवस्यापि सोमभावं भवेत्तत्र न्यथा तु
न श्रुति सामान्यं स्यात् तस्मात् परिषु क्लेशं हतीति ॥ अतो रक्षिपयः प्रभृतयो देवभयस्त्वादापो हुताः सप्तस्मी भूता इति
दिग्भासाः नैधनेन विधिना देहे हूयमाने हुताः सत्यः श्रुतिमय इति कारिकादिभिः परिषु
स्वस्वर्गलोकं नयतीति ॥ चोदयति न च न्याश्रुतिरिति ॥ अथ मर्त्यः ॥ एवं हि सप्तस्मी देह परिषु
क्लेशं हतीति ॥ ननु च सप्तस्मी शरीरं हतीति न भवेत्तत्र नित्यं सप्तस्मी शरीरं योगः आदेहो
तरमाप्तेः तरुजलायुका निदर्शने न तस्मान्निर्देशो न श्रुतिविरोधाच्च सप्तस्मी देह परिषु क्लेशं हतीति

वा. वि१

२

तीति॥ परिहरति तत्रापीति॥ न तावत्परमात्मनः संसारसंभवः तस्य नित्यशुद्धमुक्तस्य
भावत्वात् किंतु जीवानां परमात्मैवोपाधिकत्वात् तावच्छरीरावस्थायामप्येते॥ तस्य च देहं हि या
देरुपाधेः आदेशिकत्वात् न तत्र स नैहोतरं गंतुमर्हति तस्मात्सहस्रदेहपरिषृक्तो रहतुमर्हति
कर्मोपस्थापितः प्रतिपन्नव्यः प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनाया उत्पन्नया दीर्घा भावना
त्रेजलुके योपमीयते॥ संख्यानां कल्पनामाह व्यापिनो करणनामिति॥ आहंकारिकत्वात् करण
नां अहंकारस्य च जगन्मंडलव्यापित्वात् करणनामविव्यापितेत्यर्थः॥ बौद्धांतं कल्पनामाह के
वलस्यैव चात्मन इति॥ अलं यद्विज्ञानसंतानात्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिर्विज्ञानानि पंच
याणि तु चक्षुरादीन्यभिनवानि जायन्ते॥ कणभुक् कल्पनामाह मन एवेति॥ भोगस्याने भोगाय
तनंशरीरमाभिनवमिति यावत्॥ दिग्बरकल्पनामाह जीव एवोत्प्लुत्येति॥ आदिग्रहणे न लोकायति
कानां कल्पनो संगच्छति ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मनः आहर्न कस्यचित्कमनमिति
चोदयति ननु दाहताभ्यामिति॥ अत्र सत्तरेणोत्तरमाह आत्मकत्वात्तु भयत्वात्॥ तेजसः कार्य

मशितपीताहारपरिपाकः अणो कार्यं स्नेह चिरादि ॥ पृथिव्याः कार्यं गंधादि ॥ यस्तु गंधस्वेरपा
क प्राणवकाशदानादेहस्य फलं च भौतिकं तं पश्यंसे जेवन्नात्मकत्वेन अत्मकत्वेन परितुष्य
तितं प्रत्याह पुनः आत्मक इति ॥ वातपित्तश्लेष्मभिः त्रिभिर्द्वैतुभिः शरीरधारणत्वात् कैः त्रिधा
तुत्वात् ॥ अतो न संदेहो भतो तरणि प्रत्याख्यायकेवलाभिरद्रि रक्षुं शक्यते ॥ अग्रह
णनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह तस्माद् यस्त्वापेक्ष इति ॥ पृथिवी धातुवर्जमितरतेज आ
पपेक्षया कार्यं शरीरस्य लोहितादिद्रव भयस्त्वात्कारणयोश्चोपादानैर्मित्रयोर्द्वैव भ
यस्त्वात् अणो पुरुषवचनोक्तिः ॥ न पुनः भतो तर निरासार्थं ॥ प्राणगतेऽपि ॥ प्राणानां जी
वदेहे सा अयत्नमवगतं गच्छति जीवदेहेतदनुविधायिनः प्राणमपि गच्छेतीति ६४ मतः पा
कैश्चिन्नादेहादुक्ता मंतः कस्मिंश्चिदुक्ता मत्पुक्ता मंति स चैव मनुविधेयः स ह्यदेहो भवेत्ति
यमय इति गम्यते ॥ न हो द्वियमात्रा अयत्नमेषां ६४ यतस्तन्नात्रा अयाणां गतिरप्यप्येतेति ॥
अग्न्यादि गतिरुक्तेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ आवितेपि स्पष्टे जीवस्य प्राणेः सहगमने अग्न्या

वा. त्रि. १

५

दिगतिशंकाकृतिविरोधोत्थापनार्थः॥ अत्र हिलो मदेशमोकोषदिवनस्पतिगमनेदहविरो
धाद्राक्ततावरभुपेयं॥ एवं च तन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि कृतिविरोधात्माकृत्यमेवेति
मिति भक्तिशेषकारनिवृत्तिरुक्ता॥ अथ मेऽश्वरूपदिति चेन्न ता एव युपपत्तेः॥ ये च म्यामा
हुतावपां पुरुषवचनप्रकारेष्टे प्रथमाया माहुते अनप्यश्रुताहोतव्यताभ्या नम
संबद्धं॥ अनुपपन्नं च न हि यथापस्वादिस्यो हृदयादयो वयवश्रवणयनिःसृज्य ह्यंते॥ एवं
श्रुतबुद्धिप्रसादलक्षणानिष्कृष्टं वा होतुं वा शक्यते॥ न चाप्येवमौत्सार्गिकी कारणानुरूप
ताकार्यस्य युज्यते तस्माद्राक्तताय मस्य श्रुतशब्दः प्रयुक्त इति॥ अत एव कृतिरापोहेति॥ अत्र
तत्वादिति चेन्नेष्टादिकादिनां प्रतीतेः॥ अस्यापिः पूर्वमेवेति॥ अग्निहोत्रेषु सक्तं तिग
तिप्रतिष्ठातृतिपुनरावृत्तिलोकप्रत्युत्पादिसृष्टिसमिद्धमार्जिरंगविस्फुल्लिगेषु प्रमाः षट्
तेषां यः समाहारः षण्णसा षट् प्रसीतस्याः निरूपणं प्रतिवचनं॥ सक्तं तदभवता रयि
तुं शक्यते कायं उ नरिति॥ को मं का जान माप्यायस्वापदीयस्वेति॥ एवमेतं सत्रमद्वयंतीति

क्रिया समभिहारेण प्याय नापक्षयो यथा सोमस्य ॥ तथा भक्षयंति सोमस्य फलं कानि तर्थाः ॥ अ
त उत्तरं पठति ॥ भाक्ते वा नात्मवित्वात्तया हि दर्शयति ॥ कर्मजतिफलपभोगकर्तृत्वधिकारी न
पुन रूपभोग्यस्य स्माच्चंद्रसाले कस्युपगतानो देवादिभक्ष्यत्वे स्वर्गकामो यजेतेति यागभा
वनायाः कर्त्रेपेक्षितोपायतारूपविधिप्रतिविरोधादनशब्दे भोक्तृत्वे वसतां देवोपजीवित्वा
त्रेण भाक्ते गृहयितव्येन तु चर्वणनिगदणभ्रं मुख इति ॥ अत्रैवाप्येकं तं सं गच्छत इत्या
ह तया हि दर्शयति अतिरनात्मविदमनात्मवित्को देवपशुवदेवोपभोग्यते न तु चर्वणाय त
या तया हि वलीवर्हीदयो भुंजाना अपि स्वफलं स्वामितो हलादिव हनेनोपकुर्वन्तां भोग्याः
एवं परमात्मतत्त्वमविदो सदृशदिकारिण इह दधिपयः पुकोडापादिना अमुष्मिंश्लोके
परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति प्रत्यर्थः ॥ अथ वा अनात्मवित्वात्तया हि दर्शयति
इत्यस्यान्या व्याख्या अनात्मवित्पंचाग्निविद्यावित न आत्मवित् अनात्मवित् ॥ यो हि
पंचाग्निविद्यां न वेद ते देवा भक्षयंतीति निश्चते पंचाग्निविद्यां स्मृतं तस्या एव प्रकृतत्वात् ॥

वा. वि. १
६

तस्मिन्नेतेषां चारुस्य प्रयोगे न मुक्तं ॥ ३७ चारुनिमित्तमनुपपत्तिमाह तथा हि दर्शयति अति
भोक्तृत्वं ॥ ससौमलो के विभक्तिमनुभवेति कोषमति को हितार्थं ॥ कृतात्पये नुशयवा
नृदृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ यावत्संपातमुखित्वेति यावदुपबंधात् यत्किंचेह
करोत्यपमिति च यत्किंचेह कर्मकृतं तस्यो तं प्राप्येति श्रवणात् ॥ प्रायणस्य चैकप्रघ
टकेन सकलकर्मभिव्यंजकत्वात् न खल्वभिव्या क्ते निमित्तस्य साधारणे अभिव्य
क्तियमो युक्तः फलदानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिः ॥ तस्मात्समस्तमेव कर्म
फलमुपभोक्तेव तस्मिन् फलविशेषे च कर्म तस्मात् अतो न पपत्ते अतिरनुशयानामे
व चरणात् ॥ आचारदवरोहो न कर्मणः ॥ आचारकर्मणी च कृतेः प्रसिद्धमेदेयया का
री यथा चारी तथा भवेति ॥ तथा च न मणीय चरणाः कपूय चरणा इत्याचारमेव यो नि
मित्तमुपदिशति ॥ न तु कर्मसंवा कर्मशीले हेतुप्यविशेषेणानुशयः तथापि यद्य
प्ययमिष्टपूर्तकारि स्वयं निरनुशयो भोक्तृभोगत्वात्तमापि पित्रादिवाकानुशयवशा

तद्विषयकान्तात्मापुर्भोगान् चंद्रलोकाद्वयस्थानुभविष्यति स्मर्यते इत्यस्य स्रुतदुःखताभा
मन्यस्य तत्संबन्धिनः तत्फलभागीतापतत्पुष्टशरीरेण यस्य भागीसुखं विवेदितादिना
तथा आरुवे म्यानरीये स्यादेः पित्रा पुत्रादिगामिफलकृतिः तस्मात्प्रवत्सेयातमित्यु
पक्रमानुकोधातयत्किंचेह करोतीति च कृत्यंतरानुसारं इमंणीयचरणत्वे संबन्धंतर
गतमिष्टपूर्तिकादिभिर्भाक्तेन मयितव्यतया च निरनुशयानामेव भुक्ता भोगानामव
रोह इति प्राप्तुच्यते। ये न कर्म कलापेन फलमुपभोगिते तस्मिन् नतीते विमानुशय
एव चंद्रमंडलादवरोहंति॥ कुतः दृष्टस्मृतिभ्यां प्रत्यक्षदृष्टाकृतिः दृष्टादवाच्या
स्मृतिश्चाप्युक्ता॥ अथ वा दृष्टादेनो जावचरुको भोगउच्यते॥ अथ मभिसंधिः॥ क
प्रयचरणममणीयचरण इत्यवरोहतामेतद्विशेषणं न च सति मुख्यार्थसंभवे सं
बन्धिसात्रेणोपचरितार्थत्वेन्याय्यं न चोपक्रमविरोधात् कृत्यंतरविरोधाच्च मुख्यार्थी
संभव इति संभवंतं॥ इत फलेषा पूर्तकर्मोपेक्षया चिदावत्तदस्य यत्किंचेति पदस्य चोपपत्तेः॥

वा. त्रि. १॥

८

नहिमावन्तीवमग्निहोत्रं बहुपादिति पावन्तीवमाह विहारादिसमयेपि होमं विधत्ते तापि
मध्यह्नादावपितुसायं प्रातः कालापेक्षया ॥ सायं प्रातः कालविधानसामर्थ्यात्कालस्य
चानुपादेयतायाञ्च गम्यापि निमित्तानुपवेशान्नैवमिति चेत् नेहापि रमणीयच
रणद्रुतपादेर्मुख्यार्थत्वा नुकोधात्तदुपपत्तेः ॥ तत्किमिदानीमुपसंहारानुकोधेनोप
क्रमः संकोचयितव्यः तेषु च्युतेन ह्यसावुपसंहारानुकोधेऽप्यसंकुचवृत्तिरुपप
त्तुमर्हति नहि पावतः संपातायावतां वापुसं संपातात्ते सर्वे तत्रेष्टादि कारिण्यभेगेन
क्षयं नोपेते ॥ पुरुषांतराश्रयाणां कर्मशायानां तद्भेगेन क्षयेति प्रसंगात् ॥ चित्तोप
भुक्तानां च कर्मशायानां ममतां चंद्रमंडलोपभोगेनानपनयनात् ॥ तथा च
स्वयं संकुचंतीयावत्प्रकृतिरुपसंहारानुकोधप्रसमपिसंकोचमनुमन्यते ॥ एते
नयन्ति चेहकरोतात्पविष्याख्यातं ॥ अपि चेष्टापूर्तं करोति हतन्मतिर्वैवलंनतन्मा
त्रमकार्षीत् अपि तु गोरोहनेनापः प्रणयन्यशुफलमप्यपूर्वसमवैषीदेवम

नदपि सतीरवाङ्मनश्चेष्टाभिः पुराणपुराणमहासुत्रोपभोग्यं संचितवंतो न मर्त्यदिलोकादिभोग्यं
चंद्रलोकोपभोग्यं भवितुमर्हति ॥ न च स्वफलविरोधितो न शयस्य कृते प्रायश्चित्तादात्म्या
नादादत्तफलस्य ध्वंसः संभवति ॥ तस्मात्ते नानुशयवात्परावर्त्तत इति सिद्धं ॥ न चैकम
विकः कर्मशयदत्तग्रेभाष्यरुद्धपति ॥ अन्ते तु सकलकर्मक्षये परावर्त्तितं कानिचि
जेति मन्वसानां अन्याधिकरणं वर्णयं बभूवुरित्याह केचित्तावदाहुरिति ॥ अनुशयो
नदत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते तत्रेह मिह विचार्यते किं दत्तफलानामित्यादत्तकर्म
णामवशेषादिहा वर्त्तत ॥ उक्तान्युपभोगेन निरवशेषं दत्तपयित्वाऽनुपभुक्तफलकर्म
वशादिह वर्त्तत इति तत्रेष्टादीनां भोगेन समकलकषायं कथितत्वा निरनुशया एवापराऽ
भुक्तकर्मवशादा वर्त्तत इति प्राप्त उच्यते मानुशयास्तवर्त्तत इति कुतः ॥ एतानुसाकारः ॥
यथा भोऽस्य मधुनि कर्षिषि वा हलितेऽपि भोऽले पक्वं तेष्वपि सर्षिषी मधुवा न ह्यर
पितुं शक्यमिति दृष्टं ॥ एवमेतदनुसाकारहेतुदपि दृष्टव्यं ॥ न चावशेषमात्रा ज्ञेयमिति दृष्टा

वा. ३९
८

सन्निविष्टातुं पारयति ॥ यथा सेवको हस्ति काश्चीपय दतिवातपरिचरते महाराजं सेवमानः
कालवशाच्छत्रपादुकावशेषे को न सेवितुमर्हतीति ॥ तन्मालाचलैः किं नो स्मृतिमिति ॥ ६ ॥
तिभ्यां सानुशया एवावर्जित इति तदेतदुपपत्तिरित्येति ॥ एवकारे प्रयोक्तव्य इव कारेण
उज्जिह्विकया प्रयुक्तः ॥ शब्देन गम्येऽर्थे न सामान्यतो दशानुमानावसर इत्यर्थः ॥ शेषम
तिके हितार्थः सर्वपक्षहेतुमनुभाषते ॥ यदप्युक्तं प्रापणमिति ॥ ६ ॥ उपपत्तिरित्यनुशयस
द्भावेति रमणीयचरणः कथयचरण इत्यादिकयानुशयप्रतिपादनपर्यायकत्वावि
तद्ध इत्यर्थः ॥ अपि चेत्यादि ॥ इह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखेभ्यो ज्ञानेन हेतुतेषु
गपचैरेकप्रसङ्गकेन प्रापणेन सुखदुःखफलानि व्यजेत ॥ पुनरप्येव तत्फलानि भु
ज्येत ॥ तस्मादुपभोगपर्यायदर्शनादुक्तं लीयसादुर्वलस्याभिभवः कल्पनीयः ॥ एवं विज्ञ
धनातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि नर्मसुदुष्टव्यं ॥ न च भिव्यक्तं च फलेन दत्ते इति च सं
भवति ॥ फलोपजननाभिमुखे हि कर्मणा अभिव्यक्तिः ॥ अपि च प्रापणस्याभिव्यजन

लेखनं नरकतिर्य्ये रूपो निगता नो जेतुं तं तस्मिन्नुत्तमतिवर्मस्वनधिकारः ॥ ना पूर्वकर्म
पुनः पूर्व कृतस्य कार्पाशस्य प्रयाणमव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रहृत्या न्न। कितो यो न
स्मीशय इति। न ते संसरे पुनर्बमुच्येरना त्रस्ता ताभावादिति कष्टं वता विष्टादशं ॥ न च स्वस
मवेत मेव प्रयाणे नाभिव्यज्यतेऽपूर्वं न परममवेतं येन पित्रादिगतेन कर्मणा अवेर्त्त
निति ॥ शेषं सुगमं ॥ चरणदिति चेन्नोपलक्षणा र्थेति कार्पाशजिनिः ॥ अनेन निरनुशया
एवावरोहंतीति पूर्वप्रदक्षीजं निगठमुद्राद्यनिरस्यते यद्यप्यक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणामन
सागिरा ॥ अनुग्रहस्य ज्ञानं च शास्त्रमेतद्विदुर्बुधा इति स्मृतेः ॥ शीलमाचारे नुशयाद्विज्ञः त
थाव्यस्यानुशयोगतयाऽनुशयोपलक्षणात्वं कार्पाशजिनिः चार्पोमेने। तथा चरमणीयचरणाः ॥
न प्रपचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सानुशयानामेवावरोहणमिति ॥ अत्रापि च
मिति चेन्न तद्वेदत्वात् ॥ आचारहीनेन पुनर्त्तिवेद इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपल
क्षयं तावेदार्थोच्छानरोपत्वमाचारस्योक्तं ॥ ननु स्वतंत्र आचारः फलस्य साधनं तेन वेद

वा. त्रि.
८

पीनुष्ठानोपकारकतया चारम्यनानर्थकं कृत्यं स्यात् तदनेन समिदादिव द्वाचारस्य कृत्यं तत्
मुक्तं संप्रतिस्मानादिवत्पुरुषार्थत्वेऽप्युक्तं संस्कारकत्वेऽप्युक्तं इत्याह पुरुषार्थत्वेऽप्युक्तं चार
मेति ॥ तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वानुशयोक्तद्वित्युक्तं ॥ वादरिक्तमुख्य एव
चरणशब्दः कर्मणीत्याह ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ब्राह्मणपरिज्जातकन्यायोगो
वैतीवर्द्धन्यायः ॥ शेषमतिरोहितायै ॥ अनिष्टादिना रिणामपि च श्रुतम् ॥ ये वै केऽ
चास्मात्केनात्ययंति चेद्भूमसमेव ते गच्छंतीति कोपीतकिं नोसमाप्तात् ॥ देहान्तरं भवत्येव
चंद्रलोकगमनमंतराण्यनुपपत्तेः पंचम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्या नियमा
त् ॥ तथा हि पुंसो मरुश्च नरैतः परिणामकमेव ता एवापो योषिर्गर्भे हु
ताः पुरुषवचसो भवन्तीति अविशेषेण श्रुतं ॥ न चैतन्मनुष्याभिप्रायं ॥
रूपयचरणः श्रुत्यो निमित्तमनुष्येऽपि श्रवणात् गमनात् गमनाच्च देव्या
नपितृणा एव योरेव मार्गश्च योरास्मान्नात्यंतांतरस्याश्रुतेः ॥ जायस्व

म्रियस्वेति तृतीयं स्थानमिति वक्ष्यामः त्वमात्रेण वगमात् पथित्वेनाप्रतीतेः ॥ चंद्रलोकार
 प्रतीर्णनामपि च तत्स्थानत्वसंभवादसंदृष्टेन प्रतिवचनोपपत्तेः ॥ अनन्यमर्गं तदा च तद्गोविंदरिणम
 पि ग्रासं गच्छन्तु क्षमत्वात्पुनरप्युक्तं तातिवत्संयमनादिपुन्यमवश्यतायै चंद्रलोकगमनोपपत्तेः ॥ न क
 तरेण च नेत्यस्यासंख्येयप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वाभावादिनिष्ठादिकारिणमपि चंद्रले
 कगमने प्राप्तेऽभ्याप्यते ॥ सत्यं स्थानतया अवगतस्य न मार्गत्वं तथापि वेत्यप्यासौ लोको न संख्येयं मार्गे
 तइत्यस्य प्राप्तवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वतृतीयं स्थानमभ्यवदन्नसंख्येयतत्प्राप्त्यति
 पक्षमाचक्षीत यदि पुनरनेनैव मार्गेण गत्यजं नमरणा प्रबंधवत्स्थानमध्यासीत् तैतत्तृतीयं भ
 वेन्न ही श्रुतिकारिणश्चंद्रमंडलादवरोह्य मणीयानि दिने वापि निप्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिप
 द्यते तत्कस्य हेतोः ॥ इत्यनेन यथा वरोधात् तद्यदि दृष्टं जंतवो यनेनैव यथा वरोहेषुः नैतदेवांज
 नमरणा प्रबंधवत्तृतीयं स्थानं भवेत्ततो वगमात् ॥ संयमने च सत्यता न भ्रमार्थं अवश्यत
 या प्रतिपद्यमानाऽनिष्ठादिकारिणो न चंद्रमंडलादवरोहंतीति तस्माद्येवैवेने चेती श्रुतिकारि विषयं न

मार्गे

वा. प्रि १

१.

सर्वविषयं॥ पंचम्यामाहुताविति च स्वार्थविधानपरं न पुनरपे चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि वाक्यभेदप्र
संगात्संयमनेत्यनुभवेति सूत्रेण वरोहापादानतया संयमनस्योपादानां चंद्रमंडललापा
रातनिषेधसंज्ञाः॥ तथा च सिद्धं तस्यैव पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शंकां तदाध्याहारेण कथंचित्
गमयितव्यं॥ जीवजेजरापुजे संशोकजेस्वेदजे॥ साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः॥ यद्यपि यथेतमा
काशमाकाशाद्गुमित्यतो न तादात्म्यं स्पृष्टं भवगम्यते तथापि वापुर्भवेत्त्यादेः स्पृष्टत
दादात्म्यावगमात् यथेतमाकाशमित्येतदचितादात्म्या एवावतिष्ठते न चान्यस्यान्यभावा
नुपपत्तिः॥ मनुष्यादीरस्य नंदिकेश्वरस्य देवदेह रूपपरिणामस्मरणदेवदेहस्य च नहु
षस्मृतिर्यत्कस्मरणतत्तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागे न न गौणी वृत्तिरत्र यणी या गौणी च वृत्तौ
लक्षणाशब्दः प्रपुक्तः गुणैर्लक्षणायाः संभवात्॥ यथाहुः॥ लक्ष्मणगुणैर्योगाद्देहेति श
तु गौणतेति एवं संप्रसूतः॥ साभाव्यापत्तिः॥ समानो भावो रूपं येषां ते सभावास्तेषां
भावं साभाव्यं सा रूपं सादृश्यमिति यावत्॥ कुतः ~~३ उपपत्तेः~~

१०

॥ एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे न च न्यस्यात्पभाव उपपद्यते ॥ युक्तमेतच्च देवशरीरमजगदभा
वेन परिणामते देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात् ॥ यदितुर्देवान् जगरशरीरे समस्तमयमे
व स्यातां नो देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पिरो तेनापि क्रियते ॥ नाह दधि पयसी स्तम्भसमये प
रस्परसात्मनि शब्दे संपादयितुं तथेहापि स्तम्भशरीराकाशयोर्ध्रुगपद्रावान्न परस्परसात्मा
त्वं भवितुमर्हति ॥ एवं काद्यादिष्वपि योज्यं ॥ तथा च तद्भावस्तत्सादृश्येनैव प्रतीको व्याख्या
यः ॥ नन्वाकाशभावेन प्रयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह विभुत्वाच्चाकाशे
नेति ॥ नातिविरेण विशेषात् ॥ दुर्निष्प्रयतरमिति दुःखेन निःसरणं कृते न तु विलंबे
नेति मन्यते पूर्वपक्षी विना स्थलशरीरे न स्तम्भशरीरे दुःखभागिति दुःप्रपतनं वि
लंबं बलक्षयतीति रुद्धंतः ॥ अन्यादिष्ठिते पूर्ववरभूता प्राक् ॥ आकाशासारूप्यं वायुध
मादि संपूर्णं नुशायिना मुक्त इहेदानि ब्रीहियवादि उषधिवनस्पतयस्तिलमषाजा
यंत इति श्रूयते तत्र संशयः ॥ किमनुशायिनो भोगाणां ब्रीहियवादयः स्यावराभावे

का. त्रि. १

११

त्याहो हे त्रं तां त रा धि धि ते षे पु सं सर्ग मा त्र म नु भवंती ति ॥ तत्र मनुष्यो जायते देवो जायत इत्या
हौ प्रयोगे न नेः शरीर परिग्रहे प्रसिद्धत्वाद्वापि ब्रीह्यादिशरीर परिग्रहात् न नेर्मुख्यार्थं
इति ब्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तं ॥ न च रमणीय चरणः कपूय चरण इति व
क्तुं विशेषा संकीर्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात् हे त्रं तां त रा धि धि ता ना
मेव तत्संपर्क मात्रमिति सांप्रतं ॥ इत्यादिकारिणामिहादिब्रह्म संकीर्तनात् ॥ इष्टादेव
हिंसा दोषरूपितत्वेन सावयव फलतया चेद्भू लोक भोगाने तरे स्यात्वर शरीर भोग्यदुःख
फलत्वस्याप्युपपत्तेः ॥ न च न हि स्यात्सर्वा भूतानीति सामान्य शास्त्रस्याग्नीषोमीय पशु
हिंसा विषय विशेष शास्त्रेण बाधने सामान्य शास्त्रे हिंसा सामान्यद्वारेण विशेषोपसर्प
णं विलेवेनेति साक्षाद्विशेष स्पष्टः शास्त्रात् ॥ यद्यतः प्रवृत्ता दुर्बलत्वादिति सांप्रतं
न हि बलवदित्येव दुर्बल बाधते किंतु सति विशेषेण चेहसि विशेषो भिन्नगोचर
वास्ति ॥ अग्नीषोमीय पशुमालभेतेति हिंसा प्रकर एव सामान्यतः कर्तव्यता मस्य

जमयति न त्वप न यति निषेधापादितामस्य उरुषं प्रत्यनर्थ हेतुता ॥ ते नास्तु निषेधादस्य
उरुषं प्रत्यनर्थ हेतुता विधेः अकृत्यर्थ हेतुतायां को विशेषः ॥ यथाहुः ॥ यो नाम कृतु मध्यमः
कृते जाहीति भक्षयेत् । न कृतो सन्न वै गुणं यथा चोदित सिद्धित इति तस्माज्ज्ञाने र्मुखा
यत्वा द्वीत्यादिशरीरा अनुशयि नो जायते इति प्राप्ते भूयते ॥ भवेदेतदेव यदि रमणी
यचरण इति वद्वीत्यादिषु शयवतं कर्म विशेषः कीर्त्यते न चैतदस्ति ॥ न चेष्यादेः कर्म
णः स्यादशरीरोपभोग्यदुःखप्रसवे हेतुभावः संभवति तस्य धर्मत्वेन सूरवेक हेतुता
त ॥ न च तदुक्तमाः पशुहिंसाया न हिंसादिति निषेधात् ॥ कृत्यार्थाया अपि दुःखकल
त्वं संभवः ॥ पुनर्याया एव न हिंसादिति निषेधात् तथा हि न हिंसादिति निषेधस्य नि
षेधाधीन निरूपणतया यदर्थं निषेधं तदर्थ एव निषेधो विज्ञाप्यते ॥ न चैतन्नान्न ते
वेदेन ते पशो करोतीति वदकस्य चित्प्रकरणे समाम्नायते ये नान्न तवदनस्य निषे
धस्य कृत्यत्वेन निषेधोपि कृत्यर्थः स्यात् ॥ पशो निषिद्धयोराज्ञभागेः कृत्यत्वेन

२. लि३. मा. पा. २० व. मा. पा. २० व. से १० से व को ध प ते न तु स ध न मि स र्पः

निषिद्धस्यापि कृत्यर्थत्वं भवेत् ॥ एवं हि सत्याज्यभागरहितैरप्यंगान्तैराज्यभागसाध्यः कृत्य
कारो विज्ञायते तस्मादनारम्भाधीतेन न हि स्यादित्यनेनाभिहितस्य विद्युपहितस्य पुरुषव्याप
रस्य हिंसाविधि विभक्तिविरोधाच्च दुःखात्म्यप्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरित्यागेन पुरु
षार्थरावभावो वतिष्ठते आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तुव्यापाराभधानद्वारेण
पस्यापितत्वात्केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वाच्च दनुवादेन न नर्धं विधिरूपसंक्रामतितेन
पुरुषार्थनिषेध इति तदधीन निरूपणे निषेधोऽपि पुरुषार्थो भवति तथा चापमर्थो भि
संपद्यते यत्पुरुषार्थहननं तन्न कुर्यादिति ॥ कृत्यस्यपि निषेधे हिंसायाः कृत्यकारकत्वं
मपि कल्प्येत ॥ न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्ययि निमित्तितत्कल्पना स्पष्टं ॥ न च स्वातंत्र्य
पारतंत्र्ये असति संयोगपृथक्त्वे रादिरतावदेकत्र संभवतस्तस्मात्पुरुषार्थः प्रतिषेधो
न कृत्यस्य मप्यास्ति इतीति शुद्धसुखत्वमेवेष्टादीनां न स्यात्वरणरीरोपभोग्यदुःखप्र
लत्वमप्यति ॥ आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमंतरेण भित्तापादनुशयिनो ब्रह्मादिसंयोग

मात्रं न तु तद्देहत्वमिति ॥ अयमेवार्थ उक्तसर्गपवादवचनेनोपलक्षितः ॥ अपि च मुख्ये नुशयि
नो ब्रीह्यादि न न्मनीति ॥ ब्रीह्यादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरवैरुपमुक्तादेतः सिग्भा
वमनुभवतीति श्रूयते तदेतद्ब्रीह्यादिदेहत्वेऽनुशयिनो नोपपद्यते ब्रीह्यादिदेहत्वे ब्रीह्यादिपू
लनेष्वहंति नापलीकृते पुब्रीह्यादिपुदेहविनाशानुशयिनः प्रवसेयुरिति कथमनुश
यिनोरेतः सिग्भावः ॥ संसर्गमात्रे तु संसर्गि पुब्रीह्यादिपुनरेषुपिन संसर्गिणे नुशयि
नः प्रवीस इतिरेतः सिग्भाव उपपद्यते ॥ शेषमुक्तं ॥ इतः सिज्योगोप ॥ सद्यो जातो हि बाल
को नरेतः सिग्भवत्पितु चिरजातः पौठयौवनः तस्मादपि संसर्गमात्रमिति गम्यते ॥ तत्ति
मिरानो सर्वत्रैवानुशयिनः संसर्गमात्रे तस्माच्चरमणीयचरण इत्यादिपुतया भावः प्राप्येत इ
त्याहयोनेः शरीरे ॥ सुगमं ॥ ॥ इति श्री बाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशास्त्रीरत्नभाष्ये
विभागे भास्योत्तरीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥

क.वि.०१

१३

वाचस्पतिवृत्तीयाध्यायद्वितीयपादाश्रंभः

वा. त्रि. २
९

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ संधे सूर्योदयः॥ इदानीं तु तस्मै व जीवस्य वस्य भेदः स्वयं ज्योतिष
सिद्धये प्रपंच्यते किं प्रबोध इव स्वप्ने विषयस्यार्थस्य सूर्यः अहो किंच न्यायामयीति पश्य पश्य
लोक्यस्यानिर्वाच्यतया ज्ञातृत्वमावस्यागतयो रपि सर्गयोर्मायामयत्वं तथापि यथा ज्ञातृ
त्वं सूर्योर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात् आगनुवर्तते ब्रह्मात्मस्य भावसाक्षात्कारात् नु निवर्तत
वं किंच तं सूर्योऽहो किंच तदिति न मेव निवर्तत इति विस्मयेः॥ द्वयो रित्थं लोके परलो
कस्यानयोः संधौ भवे संधौ ऐहलौकिकं च दृश्यं व्यापारोपादिसाक्षात्कारो रजनार
नैहलौकिकं च दृश्यं व्यापारस्य च भविष्यतोऽप्रत्युत्पन्नत्वेन न चारलौकिकं
न च ननुपादिसाक्षात्कारोक्तिश्च तदशास्तस्मात् भयोर्लोकयो रस्योत्तरालत्वमिति
ब्रह्मभावसाक्षात्कारात् आत्मात्तु यत्तु यत्तु सूर्योर्भविष्यतीति ज्ञेयमभिसिद्धिः॥ इह हि स
र्वेष्वपि मिथ्याज्ञानान्पुरा हरंते वां सत्यं प्रतिज्ञायते प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्न
नमुरा हतं तथा हि ज्ञाने पदार्थमवबोधयति सततं वैति पुंस्तथा भावस्य ज्ञाना

रोहात् अतया त्वस्यत्वप्रतीपमानस्यतया भावप्रमेयविरोधेन कल्पनानास्यत्वात्
 बाधकप्रत्ययास्तया त्वमिति चेन्न तस्य बाधकत्वमिति चेन्न समानगोचरे हि विकृतार्थापसं
 हारणी ज्ञाने विकृत्येते बलवद्बलवत्त्वनिश्चयाच्च बाध्य बाधकभावे प्रतिपाद्येतेन
 चेह समानविषयत्वं कालभेदे नैव्यवस्थापपत्तेः यथा हि द्वीपे दृष्टं काले तरे दधि भ
 वति एवं रजतं दृष्टं काले तरे शुक्तिर्भवेत् नानाकल्पं वा तद्वत् तस्य सती वा तत्पक्षात्सि
 हितं च दः सतस्य रजत रूपं तंग्रह्णति यस्मिन् देवलमालोकमात्रे पततं सतस्यैव
 शुक्तिरूपं तंग्रह्णति एवमुत्पले मपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भीभिरभिव्यक्तं
 नीलतया गृह्यते प्रदीपाभिव्यक्तं तु न तं लोहितं या एव मस्यो निद्रायां सते विरया
 दीन गृह्णीति निद्रा एव गृह्णीति सामग्री भेदाद्वा कालभेदाद्वा विनोधाभावः ना
 पि पूर्वीत्तरयोर्बलवद्बलवत्त्वनिर्णयः द्यो रपि स्वगोचरे चरितव्या समानत्वे
 न विनिर्गमना ह्येतो रभावात्तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः तत्सिद्ध

त

वा. नि. २
२

मेतर॥ विवाहस्य प्रत्यया सम्यं चः प्रत्ययत्वा ज्ञाय संभादि प्रत्ययवद्वितीममर्थं क्र
तिदधिदर्शयति क्रयप्रयान्नरूपयोगान्नरूपः सज्जत इति न च नतत्रयान्नरूपयोगान्न
पंथा नो भवंताति विरोधो दुपचरितापी सज्जत इति क्रतिव्याख्या॥ सज्जत इति क्रते
बहुक्रतिसंवादा समाह्वानं संवादा च बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया नतत्रय इत्य
स्याः भाक्त्येन व्याख्यानात् न जाग्रदवस्था दर्शनयोग्या न संति नतत्रयान्न संतीति॥
अतएव कर्तृक्रतिः॥ शास्त्रांतरा क्रतिकदाहता॥ प्राज्ञकर्तृकत्वा ज्ञास्य पारमार्थिक
त्वं विषयदादि सर्गवत्॥ न च जीवकर्तृकत्वा न्न प्राज्ञकर्तृत्वमिति सो प्रते॥ अ
न्यत्र धर्मादन्तर्जा धर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वा जीवकर्तृकत्वेऽपि च प्राज्ञा
भेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात्॥ अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादे वक्तव्ये स्वप्नप्रत्ययाः के
चिदुपसंते तद्यथा स्वप्ने शुक्ला वरधरः शुक्लमाल्या नुलेपने ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं प्र
त्याह प्रियव्रतं पंचमेह नि प्रातरे वो वंश प्रायभ मिदनेन नरपतिस्त्वाम्मानयि

त
 यस्य स च ज्ञात्वा तत्तुल्यमानं मनुजं यस्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते तस्मात्संधे पारमार्थि
 नी सृष्टिरिति प्राप्ते उच्यते ॥ माया मात्रे तु का तस्मै नानाभि व्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ इह मत्रा कृतं न
 तावद्दीर्घं वदधिरजं स्पष्टं परिणामः शुक्तिः संभवति न हि ज्ञात्वा स्वरूपं हे चिरस्मितान्यपि रजत
 भाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्येते ॥ न चैतदस्मरजतानुभवसमयेऽन्येनाकुलं द्रियो न
 तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च न चोभयं रूपं वस्तु सामग्रीभेदात् कदाचिदस्य तोयभावे
 नुभयते कदाचिन्मरीचितेति संप्रतं पारमार्थिकैस्तस्य तोयभावे तस्मात्तुल्योपशमलक्ष
 णमर्थक्रिये कुर्वीत ॥ मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणं ॥ न च मरीचिभिः कस्यचित्प्रकाश उद
 न्योपशम्यति ॥ न च तोयमेव द्विविधं उदत्योपशमनमतदुपशमनमिति पुक्तं ॥ तदर्थं क्रियाकारि
 त्वव्याप्तौ यत्वे मात्रापि तां मकुर्वन्तो यमेव न स्यात् ॥ ज्ञापि च तोयमसीचीनत्वात् तस्यैव विध्यम
 भुपेयते तच्चाभ्युपगमे विनसेदु महति तथा त्वसमर्थविधा फलितो यमेतदिति मन्वानो न
 तदप्यगपि मरीचितो यमनुधावेत यथा मरीची ननु भवत् ॥ अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानो भि

वायुत्रे. २॥

३

धावति॥ किं मे पराङ्मशचिपुयसोमविपर्यसेन सर्वजनानेन यत्तमभले व्यविपरीसोतरं न त्प
ते॥ न च हीरदधिप्रत्ययवद्धाचार्यमातुलब्राह्मणप्रत्ययवद्धतोयमशचिपुयज्ञाने समुच्चिता
ववैदिनीस्वनुभवात्परस्परविरुद्धयोर्वाधमवाधनभावावभासनात्॥ तत्रापि चरजतज्ञा
नपूर्वमुत्पन्नं वाधममुत्तरं तु शुक्तिज्ञानं वाधकं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य रजतज्ञानात्
यत्रापकाभावेन शुक्तेरप्राप्त्याः प्रतिषेधभावात्॥ पूर्वज्ञानं प्राप्तुं रजतं शुक्तिज्ञानस्य पवा
धितुमर्हति तद्वधात्मकं च स्वानुभवादेव सीयते॥ यथाहुः॥ ज्ञागमित्यादवाधित्वात् रपूर्वे तु
जायते॥ पूर्वपुनरवाधित्वापरे नोत्पद्यते चेदिति॥ न च वहेमन्नदस्तावभासिज्ञानं भवि
ष्यतामस्यागोचरयन्नभविष्यतास्वसमयवार्त्तिनं शुक्तिगोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते॥ न
लभेदेन विरोधाभावादिति पुनः॥ माना मास्यासासीत्प्रत्यहं भविष्यतां तत्पृष्ठभावि तनु
मानमुपकारहेतुभावमिवास्ति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्पेमानमाकलयति॥ अस
ति विनाशोपनिपाते रजतमिदं स्थितं रजतत्वादनुभूतप्रत्यक्षिज्ञातरजतवत्तथा च

रजतगेचं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्मिरमेवरजतं जेचरे तथा च भविष्यस्य कृतिकान् कालं वजतं
 व्याप्नुयादिति विरोधाच्च कृतिकानेन बोध्यते पचाहः ॥ रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्यापीति
 गृह्यते ॥ भविष्यस्य कृतिकान् कालं व्याप्नोति तेन तदिति ॥ प्रत्यक्षेणैव चिरस्यापीति
 गृह्यते इति केचिद्वाच्यं च तदिति तदपुनः यदि चिरस्यापित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षं जेचरे
 मत्तैरतीदृशत्वात् ॥ अथ कालं तदपि तदपुनः कालं तरेत भविष्यते इति स्पष्टं
 प्रयोगायोगात् ॥ तदुपहितसीमो व्यापित्वस्याप्यतीदृशत्वात् ॥ न च प्रत्याभूता प्रत्यक्ष
 वदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमप्यकलयेत्तस्मादल्पताभ्यामवशेन
 प्रत्यक्षानंतरं प्रीतिरुत्तरेण न विनश्यदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभ्यामप्येतत्
 स्मिरस्यापीति गृह्यते इति मंतव्यं ॥ अतएवैतत्सहस्रतरं कालं भविष्ये च पंतः सौम
 ताः प्राहुः ॥ द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च ॥ ग्राह्यलक्षणं
 कः स्वलक्षणः ॥ अध्यवसेयश्च संतान इति ॥ एतेन स्वलक्षणं स्वप्नप्रत्ययो मिथ्या

बो. वि. २
४

लेनव्याख्यातः॥ पक्षुसत्यं स्वमदर्शनमुक्तं तत्राप्यारव्यात्रा ब्राह्मणयने नारव्याने संवा
हभावात्प्रियव्रतस्यारव्यातसंवाहस्तुकाकतालीयो नस्वमज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति ता
दृशस्यैव बहुलं विमं वाहदर्शनादर्शितश्रुति संवाहोभाष्यरुताकास्मेनाभिव्यक्ति
विष्टएवता रजयोऽसृष्टइति रजनीसमयोपेहिभारते वक्ष्यं तरेकेतुमालादौ वास
रो भवतीति भारते वक्ष्यं इत्युक्तं॥ सचकश्चिह्नश्रुतेरा वक्ष्यं चतुर्दशः॥ दर्शनं सच
केतुस्वकेतुपेण सदसतदृश्यमत एव त्रादर्शनं स्वभूपसाध्या अरमधातुविसर्गाद
यो जाग्रदवस्थाया मनुवर्तते॥ स्त्री साध्यास्तुमालाविलेपनदेतदुतादयो नानुवर्त
ते॥ नचास्माभिः स्वप्ने प्राज्ञव्यापारइति॥ प्राज्ञव्यापारवत्वेन मारमार्थिज्ञत्वा नुमानं प्र
त्यक्षेण बाधकप्रत्ययेन विरुध्यमानं नात्मनं लभत इति भावः॥ बंधमेतस्यो रं
तरालिकेतृतीयमैश्वर्यमिति॥ पराभध्याना नुतिरोहितं ततोपि संबंधविषयीयो
देहयोगादुक्तोपीति सत्रकं यं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसत्रे निगदव्याख्यातं च

तयोभीष्यामिति॥ तद्भावेनाडीपुतस्युतेरात्मनि च॥ इहिकाडीपुरीतत्परमात्मानो जीव
स्युसुपुसावस्यायोस्यानतेन श्रयंते तत्र किमेकास्यानातां विकल्पजातेस्वित्समुच्चयः
किमते यथेवं॥ एतद्वक्तुं भवति यदा नाड्ये वापुरीतहासुपुसस्यानेतदा विपरीतग्रहण
निवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इत्यविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय
कारणोत्तरमपेक्षितव्यं॥ तत्रैकमेव च तत्त्वज्ञाने॥ विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण त
स्योपयोगात्॥ विपरीतज्ञाननिवृत्तेऽविनापि तत्त्वज्ञानं सुपुसावपि संभवात्॥
ततश्चैकमेवैकापवर्गे न ज्ञानेन न यथाह॥ इमे एव हि संसिद्धिमाप्सितजननाद
य इति॥ अथ परमात्मेव नाडीपुरीतत्सहिद्वारा सुपुसस्यानेततो विपरीतज्ञान
निवृत्तिरस्मिन्मात्रापरमात्मभावोपयोगस्तथाहितावदेव जीवस्यैव स्याने
भवति केवलं तत्त्वज्ञानाभावेन कमलकषमविद्यायाश्चकाषाज्जाग्रत्स्वमल
हाणं जीवस्य व्युत्थानं भवति तस्मात्प्रयोजनवत्पेषाविचारयेति॥ किं तावत्प्राप्तं

वा. वि. २
५

नाडीपुटीतत्परमात्मसुस्थानेषु सुपुटस्य जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः ॥ यथा बहुपु
त्रासादेषे को नरेन्द्रः कदाचित् क्वचिन्मिलीयते कदाचित् क्वचिदेव मेवैको जावः कदाचिन्ना
डीपुटकदाचित्पुटीतति कदाचिद्रूपणीति ॥ यथा निरपेक्षा ब्रीहियवाः क्रतुसाधनी भूत
पुटोडाशप्रकृतितया अत्राएकाया विकल्पतश्च वसन्तमी अत्रावाजायतन अत्रावा
कनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षाना उपादयोपिविकल्पमहन्ति ॥ यत्राऽपि नाडीभिः प्र
त्यवस्यपुटीततिशे तइति नाडीपुटीततोः समुच्चयप्रवणं तथा तसु तदा भवति य
दासुतः स्वप्नं न केचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति नाडीब्रह्मणो राधा
रयोः समुच्चयप्रवणं ॥ अत्राशब्दब्रह्म अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती
ति वचनात् ॥ तथाप्यसुतदा नाडीपुटसो भवतां च पुटीततिशे तइति च निरपेक्षयो
नाडीपुटीततो राधारत्वेन निर्देशान्निरपेक्षयोरेवाधारत्वं ॥ इयं नु विशेषः ॥ कदाचि
न्ना उपादयः कदाचिन्नाभिः संचरमाणस्य पुटीतदेव ॥ एवताभिरेव संचरमाणस्य ब्र

पैवाधारइति सिद्धसाधारत्वेनाडीपुरीतत्परमात्मना मनपेक्षत्वं॥ तथा च विकल्पो ब्रह्मिहियव
५ दृष्टं तद्वैतिप्रसंगं॥ एवं प्राप्तेश्च ध्यायते॥ जीवः समुच्चयेनैवैतानि नास्तीति स्थापय
पैति न विकल्पेन प्रयममभिसंधिः॥ नित्यवदात्मात्मना पत्यसि कत्वेनामतकेत्येताभावे
विकल्पते॥ यथाहुः॥ एवमेवोऽष्टदोषोऽपि यद्ब्रह्मिहियववाक्ययोः॥ विकल्पश्चाश्रितस्तत्रग
तिरन्या न विद्यतइति॥ प्रवृत्तकृतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परान
पेक्षौ हि ब्रह्मिहियवौ विहितौ॥ शक्तुश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमाभानेर्वर्त्तयितुं तत्र यदि मिश्राभ्यं
पुरोडाशोऽभनिर्वर्त्तयत परस्परानपेक्षौ ब्रह्मिहियवविधातृणी उभेऽपि शास्त्रे बाधे पातं
न चैतौ प्रयोगवचनः समुच्चये तु महति॥ ब्रह्मिहियवविहितान्यंगान्यभिधीत्यप्रवर्त्तमाने
नैतान्यन्यपयितुं शक्नोति॥ मिश्रणे चान्यथात्वमेतेषां॥ न चो गानुरोधेन प्रधानाभ्या
सो गोसर्व उभेऽपि कीदृतिवपुतेः॥ अत्र तेऽपि प्रधानाभ्यासोऽगानुरोधेन च सोऽन्याप्यु
न चो गभूतैर्द्रवायवादिग्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्यारतिरेव मन्त्रापीति

वा. वि. २॥

६

युक्तं॥ सोमेन यजेतेति हितत्राहर्वयागविधिः॥ तत्र च दशमुहिरिमितस्य सोमद्रव्यस्य सोममभि
बुणेति सोममभ्यावयतीति च वाक्यं तस्य लेचनपारसहारेण यागसाधनी भूतत्वं द्रवा
ह्यापुद्देशेन प्रादेशमात्रेणैव पात्रे बुग्रहणानि एव कल्पनानि संस्कारविधायते न तु सोमोद्दे
शने दिवाद्यादयो देवताश्चाद्यन्ते येन तासां यागनिष्पत्तिलक्षणे कार्यत्वेन विकल्पः स्यात्
न च प्रादेशमात्रमेकैकमूर्द्धपात्रे दशमुहिरिमितसोमसंग्रहणाय कल्पते येन तुल्यार्थतया
ग्रहणानि विकल्पेरन्॥ न च यावन्मात्रमेकमूर्द्धपात्रे व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं
त्यजेतेति युज्येत॥ न च दृष्टे संभत्यदृक्कल्पना न्यायात् तस्मात्सकलस्य सोमस्य सस्य या
गशेषत्वेन संस्कारार्हत्वं मेकैकेन च ग्रहेण सकलस्य संस्कर्तुं शक्यत्वात् तदवयवस्यैव
न संस्कारेऽवयवांतरस्य ग्रहोतरेण संस्कारइति कार्यभेदाद्ग्रहणानि समुच्चीयेरन्
तएव समुच्चयदर्शने दर्शितान धर्म्युः प्रातः सवने ग्रहाब्जं ह्वातीति॥ समुच्चये सति क्रमे
ण पृथक्तेऽग्नौ दशमो गृह्यते तृतीये हूयते तथैव द्वापदान् ग्रहान्गृह्णातीति॥ तेषां च
दशमुहिरिमिते पातनस्य दृष्टार्थत्वं संशयान्न तदृष्टार्थं भवेद्यदितत्तावन् याग उपपद्यते॥

सोमयोगे

समुच्चये सति यावद्गुरो न गृहीतं तावत्तस्यै देवतापैत्य कव्यमित्यर्थो व्यागस्य वृत्त्या भवतव्यं
यदि पुनः पृथक् कृतं नृप्येका कृतं कोचन देवता मुदिष्टं त्वत्प्रेरन पृथक् कारणं निच देवते देवा
आदर्शार्थं भवेत्पुः॥ न च दृष्टे संवत्सरे कल्पना नृप्ये तुक्ते॥ तस्मात्तत्र समुच्चयस्या
वशं भावित्वा दुर्लभं नुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्पीयते॥ इह त्वभ्यास कल्पनायां प्रमा
णाभावात्पुनरेता शस्य चानि प्रमेन प्रकृतिद्वये यस्मिन्कास्मिन् श्रित्यास एकैका परस्परानपे
क्षा ब्रीहि कृतिर्प्यवश्रुतिश्चानि यामिका एकार्थतया विकल्पमर्हती न तु नाडी पुरातनत्परमा
त्मनामनो नृप्यनिरपेक्षा एवमेक निलमनार्थत्वसंभवेन विकल्पो भवेत्॥ न ह्येकविभ
क्तिप्रदर्शनमात्रेणैकार्थता भवति॥ समुच्चितानां मध्ये कविभक्तिनिर्देशदर्शनात्पार्थक्ये शोते
प्रासादेशो त इति॥ तस्मादेकविभक्तिनिर्देशत्वस्यानैकोक्ति कत्वादप्यतो विनिगमना वक्तव्या
साचेत्ता माष्य कृता यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सृष्टुमस्यानत्वेन आवयतीत्यादिना॥ सा
पेक्षकत्वनुरोधेन निरपेक्षा कृतिर्नैतच्चैत्यर्थः॥ शेषमतिकहितं॥ ननु यदि ब्रह्मैव नि

वा. वि. द्वि.

७

लयस्यानेतन्मात्रमुच्यते ननु पुनस्तस्मैनेत्यत आह पितृचेति ॥ अथ चेति समुच्चये ॥ न विद्व
त्ये ॥ तत दुपपत्तिरहितपूर्वोपपत्तिरर्थसाधनीति मार्गे विदेशोपयुक्तानां नाडीनां कृत्यमा
त्रं नाडीसंकीर्तनमित्यर्थः ॥ पितृचेति नाभिस्थासक रणेन बाह्यान्विषयान्वेदेति तद्वारकसुख
दुःखभावेन तत्कारणपापसंस्पर्शेन नाडीकृतिः ॥ यदा तु तेजो ब्रह्मतदासुगमम् ॥ अथि
चेनाउः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवतीति ॥ अथ मयः ॥ अमुपेत्य जीवस्याधेयत्व
मिदमुक्तं परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति ॥ तथा हि नाउः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां क
रणानामाश्रयो जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात्त्वमहिमप्रतिष्ठेन चापि ब्रह्म जीवस्याधारत्वा
दात्माधिकृत्य तु व्यतिरेकं ब्रह्म एवाधारत्वमुच्यते जीवे प्रतितया च सुषुप्तावस्थायां सु
पाधानामस्तमुदाचारा जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं तदुपाधिकरणमात्राधारत
या तु सुषुप्तदशावभाष्य जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्यतुल्यार्थतया न विद्वदिति ॥ अ
पि च न कदाचिज्जीवस्येति ॥ ओत्सर्गिकं ब्रह्म रूपं जीवस्यासति जाग्रत्स्वमरुचेः प्रकारेण

पुत्रावस्याद्यो नान्यथितुं शक्यमित्यर्थः ॥ अपि च ये विस्मान् विकल्पमास्थितं रवि विशेषज्ञानो
 पशमलक्षणसु पुत्रावस्यांगीकृतीत्या ॥ न चेयमात्मता हात्म्यविनाना इति पुत्रमात्मातिरि
 तेषु स्थानेषु पश्यते तत्र स्थितोऽयं जीवन्मात्रव्यतिरेकाभिमानो स न वरं विशेषज्ञानवा
 न्मवेत्तथा हि प्रतिपन्नं वा अन्यदिनस्या तत्रान्योन्यत्वं प्रपेदिति ॥ आत्मस्थानत्वे स दोषो य
 त्वस्य सर्वमात्मैवा भक्तत्वेन के विज्ञानीयादिति श्रुतेः ॥ तस्मादप्यात्मस्थानत्वं स्पष्टं
 नास्तीत्याह अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमे पाति ॥ अत्र चोदयति ॥ न तद्वज्जीवन्मात्रं तु
 मेव विवक्ष्यमाणाति ॥ भिद्यत इति मे हो भिद्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः ॥ परिहरति वा
 ठमेव स्यादिति न तावज्जीवस्यास्मिन्नतः परिच्छेदः ॥ तस्य ब्रह्मात्मतेन विभुत्वादौ साधिके
 तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसन्निहितस्तन्मात्रं न जायतीयान्न तु सर्वं न ह्यसन्निधानात्कुमे
 रमविद्यते वदतः सन्निहितमपि न वेद तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यक्षमयं प्रसुति
 मसाधारता तदा सर्वेण भ्युपसंहारो वक्तव्यः तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः ॥

वा. त्रि. दि.

८

उणप्रधानभावेनसमुच्चयोनसमप्रधानस्याग्नेयादिवदितिवदन्तिकल्पमप्यपाकरोतिन
वप्रमिहेति॥स्वाध्यायाध्ययनविद्यायादितुषुषयित्वस्यवेदराशेरेकेनापिवर्त्तेननापुरु
षार्थेनभवितुमुक्तं॥नचसुषुप्तावस्याप्योजीवस्यस्वरूपेणनाद्यादिस्मान्नप्रतिपादनेकिंचित्प
योजनं ब्रह्मभयप्रतिपादनेत्वन्मितस्मान्नसमप्रधानभावेनसमुच्चयोनपिकल्पइति वि
भावः॥नीतार्थमन्यतर॥५॥सर्वतुकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥यद्यपीश्वरादभिज्ञो जीव
स्तथाप्युपाध्यवच्छेदेनभेदविवक्षित्वाधिकरणेतद्वारंभः॥सएवेतिदुःसंपादमिति स एवा
न्योकेति ईश्वरेवेति संभवमात्रेणोपन्यासः॥नहितस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्यु
त्थानसंभवे तावद्विमर्शावसरेऽस्यानुपन्यासः॥यद्विदुर्होदिनिवर्त्तनीयमेकस्य पुंसो
दितं कर्म तस्य पूर्वपुरनुष्ठितस्यास्मिन्मृतिरिति वक्तव्येऽनुप्रत्यभिज्ञानस्तु च नार्थः॥ऊत
एव सोहमस्मीत्युक्तं॥७॥उतः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या इवतीति॥अयममायेनियमेन गमनेन
यो जीवः प्रतिन्यायं संप्रसादे सुषुप्तावस्याप्युद्धृताया इवति आगच्छति॥प्रतियोनियो व्याप

व्यह

निःसृष्टो बुद्धो तमागच्छन्त्याद्य एव भवति न जाते तदं तदिह मुक्तं तद्गुण्यो वासिं हो वेति
अथ तत्र सत्तु उक्तिरुतीति यो हि जीवः सत्तुः शरीरं तत्र उक्तिरुति शरीरं तत्र गतस्तु सत्तु जीवसं
वेधिन शरीर उक्तिरुति ॥ ततश्च न शरीरं तरे व्यवहार लोप इत्यर्थः ॥ अपि न जीवो नाम
परस्मादप्य इति यथा घटा काको नाम न परमाकाशादन्यः कथंचान्य इव पावुरघटमनुव
र्तते ॥ न चासौ दुर्विवेच्य सत्तुपाधे र्घटस्य विविक्तत्वात् ॥ एवमनाद्य निर्वचनीया वि
द्योपधानभेदोपाधिके लिखिते जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते तदुपाधुद्भवाभिभ
वाभ्यां चोद्भूत इव जगत्तत्त्वप्रतीयते ततश्च सत्तुपादावपि जगत्तत्त्वप्रतीयते इव जगत्तत्त्व
स्यादिषु तद्भूत इव तस्या च विद्या तद्भूतस्य नोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेन प्रवृत्त
तः सत्तुविवेचतया तदुपरि हि तो जीवः सत्तुविवेच इति ॥ सुखेऽर्हसंपत्तिः परिशेषात् ॥ विदो
षविज्ञानाभावात्कृष्णजगत्स्वभावस्याभ्यां भिद्यते उनरुत्याना च मरणवस्थायाः
अतः सत्तुपुत्रेव मर्त्यविशेषज्ञानाभावाविशेषात् ॥ चिरानुष्टु सवेपथुमभूतयस्तुस

वाच. त्रि. द्वि.

५

तेरवोतरप्रभेदाः॥ तद्यथा कश्चित्सोऽपि तः प्राह सुखमहमस्वा संप्रसन्नं मे मन इति कश्चि
तु न दुःखमस्वा संगुहं मे गच्छामि अमृतं न वस्ति मे मन इति न चैतावता सुखं
भूयते॥ तथा विकारोऽन्तरे विमर्शान् सुषुप्तौ भूयते तस्मात्सोऽपि कश्चिद्विदुः प्रसन्नो भवति यं पंचम्यव
स्थितिं प्राप्तं मे वे प्राप्तं च्यते यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमं न मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथा
चित्तैक्यं॥ न हि विशेषविज्ञानसद्राव साम्यमात्रेण स्वप्नजागरणयोः भेदः बाह्येन्द्रियव्या
पारभावाभावाभ्यां तु भेदतयोः सुषुप्तौ मोहयोः रविप्रयोजनभेदात्कारणभेदाल्लूह
णभेदश्च भेदः॥ अत्राप्यनुत्तर्या हि ब्रह्मणोऽपत्तिः सुषुप्तिशरीरत्यागार्थं तु ब्रह्मणोऽपत्ति
पक्षिर्कोहः॥ यद्यपि सत्यपि मोहेन मरणं तथाप्यसति मोहेन मरणमिति मरणार्थं मो
हः॥ सुसलसंपातादिनिमित्ततया मोहस्य स्यादिति नित्यं त्वं सुषुप्तस्य सुखने
त्रादिविकारलक्षणत्वात् मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदश्च सुषुप्तस्य सुषुप्तस्य
त्वोत्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणभेदादेकत्वं तस्मात्सुषुप्तौ मोहावस्थयोः ब्रह्मणो

एतावपि सुषुप्ते यादृशी संशतिर्न तादृशी मोह इत्यर्द्धसंशतिरुक्ता साम्यवैषम्याभ्यामर्द्धत्वे यदा
 चैतद्वस्यते तदा भेदात्तत्प्रविलया ययतांतरमास्येयमभेदे तु न यत्तांतरमिति चिंता प्र
 योजनं ॥ न स्यान्न तेऽपि परस्मै भयलिङ्गे सर्वत्र हि ॥ अवांतरसंगतिमाह येन ब्रह्मण
 सुषुप्तादिष्विति पद्यपितदनन्यत्वमात्रं भागशब्दादिभ्य इत्यत्र निष्पन्नं च मेव ब्रह्मोप
 पादितं तेषां च प्रपञ्चलिङ्गानां बहुलांशुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्सा तस्मान्नि
 कारणापारंभस्तस्य च तत्त्वज्ञानमपवर्गोपयोगीति प्रयोजनवान्विचारः ॥ तत्रोभयलि
 ङ्गप्रवणदुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तं तत्रापि सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्विशेषात्त्वाभा
 विकत्वानुपपत्तेरेकैकत्वतः अपरंतु परतः ॥ न च यत्पूरतस्तदपरमाधिक्यं न हि चक्षुरदी
 नोऽस्वतः प्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रमाणमपारमार्थिकं विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यं
 नुत्पादप्रसंगतः ॥ तस्मादुभयलिङ्गकशस्त्रप्रमाणदुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकी
 ति प्राप्ते उच्यते न स्यान्न तदुपाधितोऽपि परस्परब्रह्मणः उभयचिह्नत्वसंभवः एकं हि पारमा

न च क्षणिकं सुषुप्तसंनिधिप्रसुक्ता कुरुणत्ववैषम्यात्वेकपक्षे न च ह्ये
 शरीनामप्रामाण्यं किंचासतः सपीदुपकंपादिदृष्टिना स्वयं मा
 यी तुत्यादप्रसंगोऽस्ते वाच्यः ॥ इदं तु वैषम्यात् तदर्थं हि ॥ तत्र हि
 नायं स्पष्टकर्मण एव इति बोधदर्शनात् न हितं ॥ इति ज्ञान
 रतासंवेधेन च ह्यः विपर्ययज्ञानाभावाच्च हिति ज्ञानमर्थः

काच. वि. वि.

१०.

पि कम्पन्यदध्याकोचितं पारमार्थिकत्वेद्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् ॥ स
च प्राक्प्रतिविद्धः तत्पारिषेव्यात्स्फटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छधवलस्य लाक्षा रसावसेको
पाधिरुणिसासर्वगंधत्वादिसौपाधिको ब्रह्मण्यध्यस्तइति प्रथमः ॥ निर्विशेषताप्रतिपाद
नापित्वात्कृतीनां ॥ सविशेषतापामपियस्य यस्याप्यित्यातेजोमयइत्यादीनां कृतीनां
ब्रह्मेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् ॥ एकत्वनानात्वयोश्च एकस्मिन्संभवात् ॥ एकत्वंगत्वेनैव
नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानात् ॥ नानात्वस्य समागंतसिद्धतयानुवाप्यत्वेकत्वस्य
चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शनेति ह्यावसाक्षाद्भूयसीभ्यः कृतिभ्यश्च भेदप्रति
पादनात् आकारबहुत्वविषयाणंच कासो विद्युतीनामुपासनापरत्वमकृतिचवाध
केकम्पन्यपराचनानात्प्रतीयमानमपि गृह्यते यथा देवानां विग्रहवत्वं सति चात्र साक्षा
द्देतापवादनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः कृतयः कासो विचिद्देताभ्यापिनीनांतत्प्र
विलयपरत्वं तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्येकरसंख्युल्लस्य परमार्थतो विशेषाश्च सर्व

गंधत्ववामनीत्वा ६ प्र ३ पाधि वशा ६ ध्य स्ता इति सिद्धं प्रमति को हितार्थं ॥ अत्र केचित् ॥ के अधिक
लेक लयंतीति किं स लुप्तं प्रकाश लक्षणे च ब्रह्म किं स लुप्तं मे व ब्रह्मो त प्रकाश लक्षणे
तमेवेति तत्र पूर्व पक्षे गृह्यति ॥ प्रकाश च आवैयर्थात् ॥ चकारात् स च अवे यर्था प ब्रह्मणि
संयुतेः ॥ सिद्धं तयति ॥ ग्राह च तत्तात्रे ॥ प्रकाशमात्रं न हि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपा इत्यत्र यथा स
र्व गंधत्वाद्योऽपि तु प्रकाशरूपमेव सति नो भय रूपत्वं ब्रह्म इत्यर्थः ॥ तदेतदनेनोपन्य
स्य दूषितं सत्ता प्रकाशयोरेकत्वे ॥ नो भय लक्षणात् ॥ भेदेन व स्यात् न तोपीति निराकृतमिति नाधिक
रणात् तरे प्रयोजयति ॥ परमार्थतत्त्व भेदे एव प्रकर्ष प्रकाशवदिति ॥ सर्वेषां च साधारणे प्रविल
यार्थत्वे सत्यरूपवदेव हितप्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् ॥ एवं
हितस्यावकाशः स्यात् यदि किञ्चिदुपासनापरतया रूपमावसीरनास्ति की रूपब्रह्म प्रतिपा
दनपरमवेपुः ॥ सर्वासांतु प्रतिलयार्थत्वेन नीरूपब्रह्म प्रतिपादनार्थत्वे उक्ते विनिगमन
हेतुर्न स्यादित्यर्थः ॥ एकनियोगप्रतीतेः प्रयोजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति ॥ अधिकारागभ्रा

वाच. त्रि. वि.

११

यं अनुबंधमसत्तु मित्रोऽनयो रपि न योग इति ॥ कोयं प्रपंच प्रविलय इति ॥ कस्तवस्वका प्रपंच
च स्पष्ट प्रविलयः सार्थिष इवाग्नि संयोगात् समा रो पित स्ववारं सार्थ्य भाव स्पे वरं ज्ञात त्व
परिज्ञानात् ॥ न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः दृष्टि व्यादि प्रपंचः पुरुष मन्त्रेण शकाः स
मुच्छेत्तु मपि च प्रह्लादशुकादिभिः पुरुष धोरेषैः समल मुक्तलितः प्रपंच इति सूत्रं जग
द्रवेत् ॥ न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यमुच्छेत्तु मा रो पित रूप विरोधित्वा तत्त्वज्ञान स्पेत्तुं
समा रो पित रूपं प्रपंचो ब्रह्मतत्त्वज्ञान परे रेव वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्व मवबोधयद्भिः वाक्यैः स
मुच्छेत्तु मिति कृत मत्र विधिना ॥ न हि विधि शते नापि विनात्म तत्वाव बोधने प्रवर्त्त स्वा
त्मज्ञान इति वाक्यं प्रपंच प्रविलयं वेति प्रवर्त्तितः शक्नोति प्रपंच प्रविलयं कर्तुं न वा
स्वात्मज्ञान विधिं विना वेदो तर्पि ब्रह्मतत्वाव बोधो न भवति मोलिकस्य स्वाध्यायाध्य
यन विधौ रेव विवक्षितार्थतया सकल स्प वेदोऽशः फल वर्ध्याव बोधन परता मा पा
दयते विषय मान्त्वाद न्यथा कर्म विधि वाक्या न्यपि विध्यंतर मपेक्षे रन्निति ॥ न च चिंता सा

साक्षात्कारयोर्विधिविति तत्त्वसमीक्षाया मस्माभिरुपपादिते विस्तरेण चापमर्यस्तत्रैव प्रपंचितः त
स्माज्जुर्निलयचाग्वावाजुहुयादिति व विधिसंख्या एतेज्जात्रा वा अरे इष्टव्य इत्यादयो ननु विध
य इति तदिदमुक्तं इष्टव्यादिशब्दाज्जपितत्वाभिमुरवीकरणप्रधानानतत्वावबोधविधिप्रधा
ना इति अपि च त्रयतत्वे निः प्रपंचमुक्तं नतत्र नियोज्यः कश्चित्संभति जीवो हि नियोज्यो न
वेत्त सचेत्यपंचपदे वर्तेते को नियोज्यस्तस्यो धि नत्वात् ॥ अथ ब्रह्मपदे तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणे
नियोज्यत्वात् ॥ अथ ब्रह्मणे नन्योपि अविद्यया अन्य इवेति नियोज्यः ॥ तदुक्तं ~~ब्रह्मणे~~
~~अविद्यया~~ ब्रह्मभावमस्मात् सारमार्थिकमवगमयतागमेनाविद्यायानिरस्तत्वात् तस्मान् नियो
ज्याभावोऽपि न नियोगः ॥ तदिदमुक्तं जीवो नाम प्रपंचपदस्यैवेति अपि च दानविधिपर
त्वे तन्मात्रा नुज्ञानस्याऽनुत्पत्तेस्तत्प्रतिपादनपरत्वमप्युपगमनीयं तत्र वरं तत्त्वमिति पा
दनपरत्वमेवास्तु तस्मादवस्थाभुपगं तद्वत्त्वेनोभयवादि सिद्धत्वात् ॥ एवं च कृतं तत्त्वज्ञान
विधिनेत्याह ज्ञेयाभिसुखस्यापीति ॥ न च दानाधाने प्रमाणे नपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो वि

वा. वि. द्वि.

१२

धेरेवेहितदुपयोगो भवेद्यद्यन्यथाकारं तानमाह धीत न च तत्तु कं नापि पुक्तमित्याह न च प्रमाणं
तरेणेति किंचान्यनियोगनिष्ठतथैव च पर्यवस्यत्याम्नायेयदभ्युपगतं भवद्भिः शास्त्रपर्यालो
चनयाऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविकोधादप्रमाणकं अथैतच्छास्त्रमनि
योज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च निपुंस्तेततो ह्यर्थं च विरुद्धार्थं च स्यादित्या
हयेति दर्शयौर्णमासादिवाक्ये जीवस्य निःप्रयोगस्य पिवन्तु तोऽध्यस्तनियोज्यभावस्य
नियोज्यतापुक्ता नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाह अपि तुलौ किञ्च प्रमाणसिद्धं नियोज्य
तामाश्रित्य दर्शपूर्णमासैर्विधत्ते इह तु नियोज्यतामप्यनयति च निपुंस्ते चेति दुर्घटमिति
भावः ॥ नियोगपरतायां चेति पौर्वापर्यालोचनया वेदंता नोतत्तु निष्ठताश्रुतानश्रुतानियो
गनिष्ठतेत्यर्थः ॥ अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शयौर्णकर्मणश्चाप्युक्तं वांतरव्यापा
रात् आत्मज्ञानकर्मणोपि अप्युक्तं वांतरव्यापारादेव स्वर्गादिफलवन्मोक्षस्नानरूपस्य
सिद्धिस्तथा चानित्यत्वं सति शयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह कर्मफलवदिति ॥ अपि च ब्रह्मवाक्ये

धितिसप्रपंचनिष्प्रपंचोपदेशेषु हि साध्यानुबंधभेदादेकनियोगत्वमसिद्धं रौप्यैर्मासप्रयाज
वाकेषु तु यद्यप्यनुबंधभेदस्याप्यधिकारोऽस्य साध्यस्य भेदाभावादेवेति ॥ प्रकृतैर्तावत्
हि प्रतिषेधतिततो ब्रवीति च भयः ॥ अधिकरणविषयमाह **देवावब्रह्मणे कुर्ये** इति देवाव
देवब्रह्मणे कुर्ये ब्रह्मणः परमायतोऽरूपस्याध्यासे पिते देवकुर्येताभ्यां हितदूष्यते ते रर
यति कृतिः ॥ मूर्त्तौ चैव मूर्त्तौ च समुज्जीयमानावधारणौ अत्र पृथिव्यसेजो सित्रीणि भूतानि ब्र
ह्मणो रूपं मूर्त्तौ मूर्त्तौ तावद्वत् इतरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत् ॥ तस्यैव विशेष
णो तदणि मूर्त्तौ मरणाधर्मकं स्थितं अव्यापि अवधि नमिति यावत् सत् अन्येभ्यो विशिष्य
माणमसाधारणधर्मविदिते यावदुद्धस्ते हो ध्यता आन्योन्यव्यवष्टे हेतवोऽसाधारणध
र्मोक्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजो बन्तस्य चतुर्विधोऽणस्य एष रसः साको य एष सविता तप
ति अथा मूर्त्तौ वायुश्चातरि द्वा चतुर्दिन कठिनमित्यमूर्त्तमेतदमते अमरणाधर्मकं मूर्त्तौ हि
मूर्त्तौ तरेणाभह न्यमानमवयवविशेषात् ध्वंसते न तु तथा भावः संभत्यमूर्त्तस्य ॥ एतच्च

तेवासनाविज्ञानमयंविचित्रैरूपैर्लिंगस्येति॥तदेवंनिरवशेषं सवासनेकस्यस्यरूपमुक्तायत्त
सत्यस्यसत्यमुक्तं ब्रह्मतत्त्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यतेयतः सत्यस्यरूपं निःशेषमुक्तमता
वशिष्टं सत्यस्यप्रत्यक्षं तस्मान्नैतदंतर्दुक्तेहेतुकंस्वरूपं वक्तव्यमित्याहअथातःप्रादेशः कथं
सत्यस्यपरमात्मनस्तस्माहनेतिनेति एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणं ननुकिमेतावदेवा
देशमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यतःआह नत्येतस्माद्ब्रह्मण इतिनेत्यादिष्टादन्यत्परमस्तिपदादे
शं भवेत्तस्मादेतावदेवादेशं नापरमस्तीत्यर्थः॥ अत्रैवमर्थेनेति नापत्संनिहितं परममुत्तमं
विध्यतेन जा संनिहितं च मत्तीमर्त्तं सवासनेरूपद्वयं ब्रह्मरूपं परिशिष्यतइति॥ यद्यपि तेषुतेषु
वेदांतप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्वा + तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्मतत्रेदं विचार्यते किं
पदं सवासने ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिविध्यत उक्तं ब्रह्मैवायं वासनैरूपद्वयं + वज्ञानं च निदि
तमस्तीत्येवोपलब्धव्यइति चास्यसत्यमवधारितं तथापि सहो धरूपं तद्ब्रह्म सवासनमर्त्तमर्त्त
रूपसाधारणं तथा च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मर्त्तोदयो न च तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्था

वा. वि. द्वि.
१४

तुमर्हति निर्विशेषसामान्यस्यायोगात् ॥ यथाहुः ॥ निर्विशेषं न सामान्यं भवेत्तद्विशेषाण्यवदितेन
स्मात्तत्तद्विशेषनिषेधे तत्सामान्यस्य ब्रह्मणो न वस्या नात्सर्वस्यैवायं निषेधः ॥ अतएव न स्पेतस्मादि
तिनेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात्परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्तत्माहकृतिः ॥ अस्तीत्येकोपलब्धव्य
इति चोपासनाविधानवन्नेयं न तत्कित्वमेवास्त्वत्वं तत्प्रमाणं साध्यं चासद्भावज्ञाननिर्णयचा
न्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मत्तौ कर्तृरूपप्रतिपादनवन्निषेधार्थमसन्नित्तिहोपि च तत्र
निषेधो योग्यत्वात्संभंस्पतेयथाहुः ॥ येन सस्याभिसंबंधो दूरस्य स्यापितेन स इति न स्मात्स
र्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः ॥ अपवा एषिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिमा
माणसिद्धत्वात् ब्रह्मणो नुवाङ्मनसा गोचरतया सकलप्रमाणविरहात् कतरस्यास्तु निषेध इति
विशेषप्रपञ्चप्रतिषेधेन समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसंगः ॥ दूतप्रतिषेधे त्वव्याकोपादुल्लेखेति व
षेधेन संबध्यते योग्यत्वान्नप्रपञ्चस्यैव परीत्याही सा तु तदत्यन्ताभावस्तचनायेति मध्यमः पक्षः
तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते अन्यवादप्रसंग इति अयमभिप्रायः

धिः॥ उपाधयोऽस्मी पृथिव्या दशोऽविद्या कल्पिताः न तु सोऽण कर्का ६ य इव विशेषाऽश्वत्थस्य न चोपा
 धिविगमे उपाहितस्याभावोऽप्रतीतिर्की न लुपाधीनां दर्व्यममणि रूपाणादीनामपगमे मुरु
 म्भाभावोऽप्रतीतिर्की तस्मादुपाधिनियेधे विनेपहितमाशशविषाणा यमानताप्रत्ययो वा॥ न
 च नेतिनेतीति सन्निधानाविशेषात्सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति पुत्रं॥ नहि भावमनुपाश्रित्य प्रति
 षेध उपपद्यते किंचिद्विचित्रिषि ध्यते न ह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुं तदिदमुक्तमप
 रिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् इतरः प्रतिषेधु मा र भ्यते तस्य प्रतिषेधु मशक्यत्वात्तस्यै परमार्थित
 त्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः॥ मध्यमं पदं प्रतिक्षिपति नापि ब्रह्म प्रतिषेध उपपद्यते पुत्रं य नैस
 र्गिकाविद्या प्राप्तः प्रपंचः प्रतिषिध्यते प्राप्तिर्द्वैतत्वात्प्रतिषेधस्य॥ ब्रह्म तु नाविद्या सिद्धं नापि प्र
 माणांतरात्तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं तथा च यस्तस्य प्रादः प्रापकः स तत्पद इति स ब्रह्म
 णि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधो विप्रमाणवान्॥ न च पदं दासाधिकरणपूर्वपदो न्याये
 न विकल्पो वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुपपत्तेः॥ न चावाग्नौ न स गोचरे बुद्ध्या बाले विवृतं सः

वा. त्रि. द्वि.

१५

अशक्यं अत्र यं निषिध्यते ॥ प्रपंचस्त्वनद्यविद्यासिद्धौ नद्यब्रह्मणि प्रतिषिध्यत इति युक्तं ॥ तामिमा
मनुपपत्तिमभ्युपेत्योक्तं नाप्यं ब्रह्म प्रतिषेध उपपद्यत इति ॥ हेतुतरे माह ब्रह्मते ब्रह्मणि उपक्रमवि
रोधादिति उपक्रमपक्षे पक्षे संहारपक्षे लोचनया हि वेदांता नो सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपा
दितं प्रथमे ध्याये ॥ न चासत्या माकांक्षायां दूरतरस्येन प्रतिषेधे नैषां संबन्धः संभवेति ॥ यच्च वा
अनसातीततया ब्रह्मण्यस्त्यतिषेधस्य न प्रमाणं तद्विको ध इति तत्राह वा अनसातीत
त्वमुपाति ॥ प्रतिपादयति वेदांताः महता यत्नेन ब्रह्म न च निषेधाप्यतिपादनं ॥ अनुपपत्ते
रित्युक्तमधस्तात् ॥ इहानां तु निःप्रयोजनमित्युक्तं प्रज्ञास्तेनाद्वैतकस्येति न्यायात्तस्मा
देवंतवाचा मनसि सन्निधानात् ब्रह्मणो वा अनसातीतत्वं नाजसमयितुं प्रतिपादनं प्रक्रि
ये पक्षे म एवः यथा गवाहो विषयाः साक्षात्कृत्वा ग्राहि तया प्रतिपाद्यते प्रतीयंते चे नैवं ब्रह्म
यथाहः ॥ भेदप्रपंचविलयद्वारेण च निरूपणमिति ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोपि कस्मान्न
प्रतिषेध इत्यत आह तद्विप्रकृतं प्रपंचितं चेति प्रधानं प्रकृतं प्रपंचस्य प्रधानेन ब्रह्म तस्यैव

एततया प्रपंचावधेदकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः॥ ततो न्यवृत्तीतीति प्रतिषेधादन्यद्भवेद्वितीतीति
तन्निर्वचनं न स्येतस्मादित्यपदानं स्येतस्मादिति नेति नेत्यादिष्वदुष्प्रमाणे अन्यत्परमस्तीति व्य
ख्यानेतदा प्रपंचप्रतिषेधादन्यद्भवेद्वितीतीति व्याख्येयं॥ यदा तु न स्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्र
तिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामर्शेन तदापि प्रपंचप्रतिषेधमात्रेण प्रतिपत्तव्यं अपितु तेन प्रति
षेधेन भावकूपे ब्रह्मोपलक्ष्यते कस्मादित्यत आह ततो ब्रह्मवितीति च भय इति यस्मात्प्रतिषेध
धस्य परस्मादपि ब्रह्मवितीति अप्रब्रह्मणेनाम धेयेनामसत्पस्यसत्पमिति तद्वाच्येऽकृतिः
आणवैसत्पमिति माहारजनाद्युपमिते लिंगमुपलक्ष्यति तत्त्वतु सत्पमितरावेक्षया॥
तस्यापि परं सत्पं ब्रह्म तदेवेत्यतः प्रतिषेधस्य परस्माद्वितीति तस्मान्न प्रपंचप्रतिषेधमात्रेण
अपितु भावकूपमिति॥ तदेवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रह्मवितीति व्याख्याने॥ अस्मि
न् सत्पस्यसत्पमिति ब्रह्मवितीति व्याख्येयं शेषमतिकेहितां॥ ३॥ न पच्यपदेशात् बहिर्बुद्धेः
वत्॥ अनेनाहिरूपेण भेदः कुंडलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं॥ तेन विषयभेदाद्भेदाभेदयो

वा. वि. वि.
१६

रविकेध इति॥ एकविषयत्वे वा सर्वदोषलक्षणे रविकेधः विरुद्धमिति हि नः कसं प्रत्ययः न पत्यमा ले
नोपलभ्यते आगमनस्य प्रमाणे देक जो चरावपि भेदा भेदो प्रतीयमानो न विरोधभावमावहृतः
सवित् प्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणे देहा भेदाविति प्रकाशं तत्रेह भेदा भेदयो रविकेधमाह
प्रकाशास्य यवद्वा तेजस्कार॥ तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह पूर्ववद्वा॥ अयमभि संधिः॥
यस्य मतं वस्तुतो अहितेना भेदः कुंडलत्वेन भेद इति स एव बुवा एः प्रत्ययेनायते किमहित
कुंडलत्वे वस्तुतो भिन्ने उता भिन्ने इति यदि भिन्ने अहित कुंडलत्वे भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तु
न ज्ञाभ्यां भेदा भेदो न त्वन्य भेदा भेदाभ्यामन्य द्विजमा भिन्ने वा भवितुमर्हति अति प्रसं
गात्॥ अथ वस्तुतो न भिन्ने ते अहित कुंडलत्वे तथा सति को भेदा भेदो विषय भेद सत्ये वस्तु
तो न न्यत्वेना भेदात्॥ न चैकविषयत्वेपि सदा नु भयमानत्वा देहा भेदो रविकेधः॥ परस्पर
रविकेधयो रपि अविरोधे क नाम विरोधो व्यतिरेकः॥ न च सदा नु भयमानं विचारसहभा
विकं भवितुमर्हति देहाभावस्यापि सर्वदा नु भयमानस्य भाविकत्वप्रसंगात्॥ विपश्चितं

चैतदस्माभिः प्रथमस्तत्र इति नेह विप्रचिंत्य तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेवैकस्यात्मनो जीवमा
वभेदो न भाविकः तथा च तत्त्वज्ञानादविद्या निवृत्तावपवर्गसिद्धिः ताविके त्वे तस्य नाना निवृ
त्ति संभवः ॥ न च तत्त्वज्ञानादन्येष्ववर्गसाधनमस्ति ॥ यथा ह्युक्तिः तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति
नान्यः पंथा विद्यतेऽयना येति शेषमतिरेकितार्थं ॥ परमतः सेतन्मानसबंधभेदे व्यपदेशो
२७ ॥ यद्यपि अति प्राचुर्यं ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वे नास्तीत्यवधारितं तथापि सेत्वादि कृतीनामाया
ततस्तद्विरोधोऽस्तीति नाह ॥ तत्प्रति समाधानार्थमयमा रंभः ॥ जगत्संस्पृष्टं प्रकाशवदनं तव
ज्योतिष्मदायतनवदिति फलब्रह्मण्यत्वारः तेषां पादानामर्द्धान्यलेशकाः । तेषां वस्त्वब्रह्मण
इत्यलेशाकं ब्रह्मणोऽशक्यं ॥ स्पष्टेति चोऽशक्यं तद्व्याप्राची प्रतीची दक्षिणे दीचीति चतस्रः
कलाः अवयवा इव कलाः सप्रकाशवानामप्रथमः पादः ॥ एतदुपासनायां प्रकाशवान्मुख्यो
भवतीति प्रकाशवान्यादः अपा पराः पृथिव्यं त्रिदोषैः समुद्भूति चतस्रः कलाः एष द्विती
यः पादोऽनेतवान्नामसोयमनेतवत्वेन गुणे नोपास्वमानोऽनेतवत्वे मुपासकस्यावहती

तिष्ठानंतवान्याहः॥ अथ गतिः सत्यं अंशं माविद्युदिति चतस्रः कलाः सत्योतिष्मानामपादस्त
तीपस्तदुपासनाज्योतिष्मानभवतीति ज्योतिष्मान्याहः॥ अथ प्राणश्च हः ओजं वा गतिं चतस्रः
कलाश्चतुर्थः पादः आपतनवानामपादः एते प्राणादपोहिगंधादिविषयमनस्त्रियेतनमाश्रित्य भो
गसाधनं भवेतीति आपतनवानामपादः तदेवं चतुष्पादस्य अशशकं षोडशकलमुन्मितं
श्रुत्या अतस्तत्ते ब्रह्मणः परमम्यहंति॥ स्यादेतत् शक्तिचेत्यसि संख्यायोच्यतामेतावदित्य
त आह गितमस्तीति प्रमाणसिद्धं न त्वेतावदि तर्कः॥ भेदव्यपदेशाश्च त्रिप्रकाराः॥ आधारत
श्चातिदेशतश्चावधितश्च॥ सामान्यास्तु॥ जगत्सन्मयी दानं च विधारकत्वं सेतुसामान्यं य
याहिते तवः पटंधारयेति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विरयति तदुपादानत्वात् तन्मयी दानं च
विधारकं ब्रह्म इत्येताः ति च पलस्पलचलकल्लोलमालोकलिलोजलनिधिरिलापरिमं
उलमवगिलेत॥ वडवानलो वा विस्पृष्टं ज्वाला ज्वालि लो जगद्भस्म साद्रावयेत्॥ पवनः
प्रचंडो वाः क्रोडमेव ब्रह्मोऽं विघटयेदिति॥ तथा च श्रुतिः॥ भीषा स्माहूतः पवन इत्यादिना॥

मनसो ब्रह्म प्रतीकस्य समावेपित ब्रह्म भावस्य वाक्या ए अहः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः मनो हि
वक्तव्यं घ्रातव्यं दृष्टव्यं श्रोतव्यं व्यानो चरान्वागादिभ्यः संबरेतति संबरणं साधारणं तथा मन
सः पादाः तदिदं मध्यात्मं आकाशं संप्रसृतं कस्याग्निर्कं पुरादित्येदिश इति चत्वारः पादाः ॥
ते हि व्यापिनो न भस्म उदर इव गोः पादाः बिलगता उल्लङ्घ्येते इति पादाः तदिदं मधि देव तंत
इनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लोकिकं वेदानि दर्शनमित्याह अथ वाक्यं ॥ इव दि
ति ॥ तद्वद्वितीहापि मंदबुद्धीनामा ध्यानव्यवहारोपेत्यर्थः ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥
उद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषविज्ञानस्योपाधुपशमेऽपि भवे
उद्युसावस्थाप्राप्तिः ॥ तथा भेदव्यपदेशोपेतिविधौ ब्रह्म एव उपाधिभेदापेक्षयेति ॥ यथा सौ
धर्जलमार्गतिवेशिन्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदाद्भिन्नाभासं ते तद्विगमे तु
गभस्ति संतलेनैकी भवंत्यतस्तेन संबध्यंत इव एव मिहापीति ॥ स्यादेतदेकी भावः
कस्मादिह संबन्धः कथंचिद्व्याख्यायते न मुख एवेत्येतत्तत्रेपरिहरति ॥ ३११ ते अ ॥ स्व

प. वि. वि.

۹۷

मपीतइति हिस्वरूपसंबंधं धृते ॥ स्वभावश्चेदनेन संबधत्वेन स्पष्टस्ततः स्वाभाविकस्मादा
त्मान्नातिरिच्यतइतितर्कण ६३ पपादितमित्यर्थः ॥ तथा भेदोपि त्रिविधो नान्यादृशः स्वाभावि
कइत्यर्थः ॥ तथा न्यप्रतिषेधात् ॥ सृग्मेनभावेण व्याख्यातं स्मरनेन सर्वगतत्वमायाम
शब्दादिभ्यः ॥ ब्रह्मादौ तसिद्धवपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपव
त्वं सिध्यतीत्यत आह स्मरनेन सेत्यादितिराकरणेन परहेतुनिर्वाकरणेनान्यप्रतिषेधसमा
श्रयणेन स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति ॥ अद्वैते सिद्धे सर्वे
यमनिर्वचनीयः प्रपंचावभासो ब्रह्मादिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मसंबंधाद्ब्रह्मसर्वगतमिति
सिद्धं ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ सिद्धांतोपक्रममिदमधिकरणं स्यादेतन्नित्यनुबुद्धमुक्तं
भावस्य ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुत अफलहेतुत्वमपीत्यत आह तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारि
कमिति ॥ नास्य फलमपि बंधं रूपमाश्रित्यैतच्चिंत्यते किंतु सांख्यवहारिकमेतच्च तपसा चीय
ते ब्रह्मेति व्यावहारिके रस्माभिरुपपादितं ॥ इष्टं फलं स्वर्गः ॥ यथाहुः ॥ यन्न दुःखेन सं

भिनंतं न च गच्छन्मनंतं ॥ अभिलाषोपनातं च सखं स्वर्गपदमदमिति ॥ कृतिश्च मवीच्यादिस्मा
नभोग्यं व्यामिश्रमनुष्णभोग्यं ॥ तत्र तावत्प्रतिपद्यते ॥ फलमर्तद्वयराकर्मभिरादिताद्विभु
महतिश्च यकर्मण एव फलं कस्मान्न भवतीत्यत आह कर्मण कृत्यन्वसविनाशितः प्रत्यहविना
शिन इति ॥ चोदयति ॥ स्यादेतत् ॥ कर्मविनाश इति उपात्तमपि फलं भोक्तृयोग्यत्वाद्वा कर्मतर
प्रतिबंधाद्वा न भुज्यत इत्यर्थः ॥ परिहरति ॥ तदपि न परिमुच्यते ॥ न हि स्वर्गमात्मानं ल
भतामिदमधिकारिणः कामयेते किंतु भोग्योऽस्मान्ने भवत्विति ॥ तेन पादशमेभिः काम्यते
तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यमेव सत्फलमिति न च तादृशं कर्मानेतरमिति कथं प्रलेस
दपि स्वस्त्वेण ॥ अपि च स्वर्गनरकौ तौ बुद्धमे सुखदुःखे इति तद्विषये एतन्नुभवेन भोगा
परनाम्ना वश्यं भवितव्यं तस्मादनुभवयोग्येऽननुभयमानेशशयंगवन्नस्तइति निश्ची
यते चोदयति ॥ यो चेतसा भक्तकर्मनंतरं फलोत्पादः कर्मकार्यदपूर्वोद्भवेति परिहरति
तदपि नेति पद्यद्वेतेन तत्र तावच्चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षागमाभ्यां संबधारितं

वा. वि. वि.

१८

तस्मादपूर्वेषां चेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्तितं नान्यथेत्यर्थः॥ नचापूर्वप्रमाणिकम
पीत्याह तदस्त्वित्येवेति॥ अतत्वाच्च॥ अत्रादोऽन्यप्रदः सिद्धोतेनोपक्रम्य पूर्वपक्षेण ह्युक्तिः॥ ध
र्मिजैर्मनिरतएव॥ अतिमाह श्रूयतेतावदिति॥ ननु स्वर्गकामोयजेतेत्यादयः अतयः फलं
प्रतिनसाधनतया यागं विदधति॥ तथाहि॥ यदियागादय एव क्रियानतदिति विज्ञाभावना
तथापित एव स्वपदेभ्यः पूर्वोपरीभक्ताः साध्यत्वाभावात् न तदिति नसाध्यांतरमपेक्षते
इति न स्वर्गेण साध्यांतरेण संबंधं युमर्हत्यथापितदतिरिक्तेण भावनास्मिन्नाप्यसौ भाव्या
येहापि स्वपदोपात्ते पूर्वोपात्तं च भाव्यं धात्वर्थमपराधनाभ्यन्तपदोपात्तं उरुषविशेषणं
च स्वर्गादि भाव्यतया स्वाकर्तुमर्हति॥ नचैकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वयसंबंधसंभवः नाकामेद
प्रसंगार॥ न केवलेशदतो वस्तुतस्तु उरुषप्रपत्तस्वभावनायाः साक्षात् धात्वर्थ एव सा
ध्या ननु स्वर्गादिस्मृतदव्याप्यत्वात्॥ स्वर्गादेस्तु नामपदाभिधेयतया सिद्धरूपस्याख्या
तवाच्यसाध्यं धात्वर्थं प्रतिभातं भव्यापोपदिश्यत इति न्यायात्साधनतया गुरुत्वेनाभि

संबंधः। तथा च परमार्थस्य अंशव्यापकसंयोगे गुणत्वे नाभिसंबंध इति। तथा च कर्मणे
पागादेरुत्पत्तेन पुरुषेण समीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादेरसाध्यत्वान्न पागादयः पुरुष
स्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणश्चेतेषां न पुरुष इहैव अनीशान् अन्तेषु भवताधिकारीत्यधिका
तमभावप्रतिपादितानपि न परिहृत्य कृत्स्नस्यैवाम्नायस्य निर्मलनिखिलदुःखानुप
गमित्यसुखमयब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलपनद्वारेण तथा हि सर्वत्रैवाम्नाये कचि
तस्य चिदेदस्य प्रविलययोग्यते तथा स्वर्गकामो यजेतेति शरीरात्मभावप्रविलापः॥५
हृत्स्वल्पापाततो देहातिरिक्तज्ञा मुष्मि कफलोपभोगसमर्थः अधिकांशगम्यते तत्राधिकार
स्येतेन क्रमेण निराकरोणात्॥ असतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारसहस्योऽपि तन्मात्रेण वस्य
नारजनेन वाको न देहात्मभावप्रविलापः तत्परेण क्रियते। जो देहनेन पशुकामस्य
प्रणयेदित्यत्रापि ज्ञापाततोऽधिकृत्याधिकारवगमादधिकारिभेदप्रविलयः निषेधवाक्य
निवृत्ताच्चादेव प्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्यानि चान्यानि संग्रहणाय जेतग्रामकाम इत्यादी

वा. त्रि. द्वि.

२०

प्र

निनसां ग्रहणादिप्रवृत्तिपराणवित्पायां तरोपदेशेन सेवार्थे पायप्रतिषेधार्थं निषयादि
पं भुंक्ष्वमास्पृशे भुंक्ष्व इति ॥ तथा च रागाद्यादिप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वम
प्युपपद्यते रागनिबन्धनां तथा योपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुजानते रागसंबन्धनादशास्त्र
त्वप्रसंगः तन्निषेधेन तु ब्रह्मलोकधातमादध्यास्य भवेत्तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्यापि
मासिकत्वादेनादिविचित्रविद्यासहकारिण ईश्वरादेव कर्मो न पेक्ष्यद्विचित्रफलोत्पत्तिः ॥
कथं न हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्त्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्य चाधिकारमेतरेणापि उपपत्तेः ॥
न हि यो यः प्रवर्त्तयति स सर्वो धिक् तमपेक्षते। पवनादेः प्रवर्त्तकस्तदपेक्षत्वादिति शं
कामया चिकीर्षु राह तत्र च विधिः कृतेर्विषयभावोपगमात्प्रागः स्वर्गस्योत्पादक इति ग
म्यते ॥ अन्यथा ह्यननुष्टातु को योगः ॥ अप्यप्येतेऽयमभिप्रायः ॥ उपदेशो हि विधिः यथोक्तं
तस्य ज्ञानमुपदेश इति ॥ उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकाशास्त्रयोः प्रसिद्धः तथा
यार्थोऽसौ का मो जीर्णो भुंजीत ॥ एवमुपेयाः गच्छतु प्रवृत्तनेनेति ॥ नत्वासादिविधानियो

यज्ञास्वर्गसम इत्यत्रार्थोऽयं काशादीनां भागविभक्तियोगः ॥ इत्यर्थः
भावेन

तु प्रयोजनज्ञानाभि प्रायस्त्रयवर्तकता तस्य चापौरुषेयेवेदेऽसंभवात् ॥ अस्य चोपदेशस्य
नियोजनप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्टुत्रपेक्षितानुकूलव्यापारगोचरत्वमस्माभिरु
पकारितेन्यायकणिकायां तथा च स्वर्गकामोयजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादिसमीहितोपायत
यागम्यंते यागादयः ब्रूतस्यातु न साधयितारमनुगच्छेयुः ॥ तदुक्तमर्थिणा ॥ असाध
केतुतादृश्यादिति ॥ अनुष्टुत्रपेक्षितोपायतारहितप्रवर्तनामात्रयित्वेयजेतेत्यादिनामसा
धकं कर्म यागादि स्यात्साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः ॥ न चैते साक्षाद्भावनाभाव्या अपि
कर्त्रेपेक्षितसाधनताविध्युपहितमयीद्भावनोद्देशाभावितुमर्हति येन पुंसां मनुष्यकार
काः संतो नाधिका रभाङ्गो भवेयुः ॥ दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात् ॥ स्वर्ग
हीनांतु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाञ्च ॥ प्रीत्यात्मकत्वाच्च ॥ नामपदाभिधेयानामपि
पुरुषविशेषाणामपि भावनोद्देशतालक्षणाभाव्यत्वपुतीतेः ॥ प्रत्यर्थप्रवृत्तभावना
भाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाधयित्वेन प्रत्यर्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फलसा

श. त्रि. ६.

२१

नेमिधाय

धतस्समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसंभवात्॥ भावेनाज्ञाव्यवहारात्स्यपागादिसा
धतस्सकरणेप्यविरोधात्तत्प्रासर्वज्ञावितदुच्छेदात्परमार्थेऽपि सिद्धादिषु तथाभा
वात्फलस्य साक्षाद्भावना व्याप्यत्वविशेषिणेपितदुच्छेदतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थाना
त्स्वर्गसाधनेपागादौ स्वर्गकामादेरधिकारेऽस्ति सिद्धं॥ न चाप्राप्त्यविषयः संग्रहणा
दिपागविधयः परिसंख्यायकानि यामकावाभवि तुमर्हति॥ न चाधिज्ञायाभावेदेहात्मप्र
विलयो कश्चिन्नात्र भेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुमापाततः प्रतिभाते चास्पतत्परत्वमे
व नपि तत्र परतन्त्रस्वरसतः प्रतीयमानेये वाक्यस्य तादर्थ्यसंभवति न संघातायातपरत्व
मुचितं॥ न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः तस्य स्वर्गाद्युपायशास्त्रेनेपि शास्त्रतोपपत्तेः पुरुषत्रे
योऽभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वं सरागवीतरागपुरुषत्रेयोऽभिधायकत्वेन सर्वपादिषु दत्तयान
तत्त्वव्याघातः तस्माद्विधि विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धं॥ कर्मणो वा
काचिदवस्येति॥ कर्मणो वा तदव्यापारः॥ इतदुक्तं भवति॥ कर्मणो हि फले प्रतिपत्साधनत्वम्

तंतन्निर्वीहयन्तस्यैवाकांतस्वभावाभवेति न च व्यापारवतिसत्येव व्यापारे नासतीति यु-
क्तं। असत्त्वप्राग्नेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वकीणां परमापूर्वेजनयितव्ये तदकांतस्वभावाभवेति।
असत्त्वपि च तैलपानकर्मरुतेन उपलब्धं कर्तव्यं व्यापारमंतरा तैलपरिणामभेदानां तदकां-
तस्वभावाभवेति॥ तस्मात्कर्मकार्यं सपूर्वकर्मणा फले कर्तव्ये तदकांतस्वभावाभवेति युक्तं य-
दा पुनः फलोपजनान्यथानुपपत्त्यकिंचित्कल्प्यते तदा फलस्य पूर्वकावस्था॥ अविच्छि-
न्नस्य कारणात्मेति पक्षे च देवदेवतादिति शेषः॥ कर्मभिर्वा शुभाशुभैः कार्यं हेतुत्वा-
देवगादिमत्त्वप्रसंग इत्याशयः॥ पूर्वतु कारणाद्यलोहे हेतुव्यपदेशात्॥ दृष्टानुसारिणी हि क-
ल्पना युक्तानान्यथा। न हि जानुमत्तिं उदंडादयः कुंभकाराद्यनधिष्ठिताः कुंभाध्यायभाष्ये
भवन्तो दृष्टाः न च विद्युत्प्रवनादिभिरप्रत्यक्षपूर्वैर्व्यभिचारसंज्ञैः समपि कल्पना स्पष्टत-
या व्यभिचारनिदर्शनत्वात् ननु प्रपञ्चे सस्मादचेतनं कर्म वाऽपूर्वकानचेतनानधिष्ठितं स्वतं-
त्रं कार्यं प्रवर्तितुमुत्सहते॥ न च चैतन्यमात्रं कर्म स्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषवि-

श. वि. द्वि.

२२

ज्ञानमन्यमुपयुज्यते येन तद्दृष्टिद्वयसमाधिद्वितेन सिद्धसाध्यत्वमुद्रव्येत तस्मात्तत्तत्
सादाहृल्लोकोपुरतोदण्डपुपजननिदर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठाना
द्वेतेनातर्कार्यं भवति तथा चेतन्यदेवतायाः सति बाधकैः कृतिस्मृतीतिहासपुनरा
प्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेधुमित्यपि स्पष्टं निरटं किं देवताधिकरणे लौकिकश्रद्धेश्वरोदा
नपरिचरणप्रणामोत्तालिकरणस्तुतिमयीभिरतीश्रद्धागर्भीभर्भक्तिभिराश्रितः
प्रसन्नः स्वानुरूपमाश्रयफलं प्रयच्छति विरोधितश्चापक्रियाभिः विरोधकार्य
हितमित्यपि स्पष्टप्रसिद्धं ॥ तदिह केवलं कर्मवास पूर्ववाचेतनानाधिष्ठितमचेतनं फलं
प्रसूत इति दृष्टविरुद्धं ॥ यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेव मिह
प्रति ॥ तथा देवपूजात्मकोपागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धं न हि
राजपूजात्मकमाश्रयनेकाज्ञानमप्रसादफलकल्पते तस्मादृष्टानुगुणाय या
गादिभिरपि देवताप्रसन्निरुत्पाद्यते तथा च देवताप्रसादादेव स्यान्नः फलोत्पत्तेरु

पपत्रैः कृतमपूर्वेण एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधने श्रुतिस्मृतिसिद्धंततः स्या
 धिनोऽनिष्टफलप्रसवः न च शुभाशुभकारिणो तदनु रूपे फले प्रकृत्यमाना देवता द्वेष्ट
 पक्षपातवती विद्युत्तेन हिरातासाधुकारिणमनुग्रहं निगृह्य हत्वा पापकारिणं भव
 त्तिष्ठेयोरक्तो वात छदं लै कि को प्रीश्वरः ॥ यथा च परमापूर्वे कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वकं मंग
 पूर्वकं चोपयोगः एवं प्रधानाश्रयनेऽगाराधनानामुत्पत्त्यपराधनानां चोपयोगः ॥
 स्वाम्याश्रयन इव तदमात्यतत्पण्यिज्ञानाश्रयनानामिति सर्वसमानमन्यत्रामिति
 वेशात् ॥ तस्माद्दृष्टविरोधेन देवताश्रयनात्फले ॥ न त्वपूर्वकर्मणो वा केवलं तद्विरो
 धतः ॥ हेतुव्यपदेशश्चोतः स्मर्तुं शक्यात् ॥ येषु न रंतर्कमिव्यापारतया फलेत्याद
 नायाः नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मत्प्रमानाभाष्यकारी यमद्विकरणदूषणं बभूवुः
 तेभ्यो व्यावहारिक्यामीश्वरीशितव्यविभागवस्यापामिति भाष्ये व्याचक्षीत ॥ इति श्री
 वाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भास्यतृतीयाध्यायस्य द्वि
 त्तयेः पादः समाप्तः ॥ ॥ ॥

वा. वि. द्वि.
२३

९९
३

वाचस्पतिनृतीयाध्यायद्वितीयपादसंभाषः

११
३

✓ (६)

११
३
(६)